

MASARYKOVA UNIVERZITA
PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA
GEOGRAFICKÝ ÚSTAV

**VÝBĚŽKY ČESKÉHO POHRANIČÍ A JEJICH
ZAPOJENÍ DO ŠIRŠÍHO ÚZEMNÍHO SYSTÉMU**

Diplomová práce

Bc. Lukáš HLAVINKA

Bibliografický záznam

Autor:	Bc. Lukáš Hlavinka Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita Geografický ústav
Název práce:	Výběžky českého pohraničí a jejich zapojení do širšího územního systému
Studijní program:	Geografie a kartografie
Studijní obor:	Sociální geografie a regionální rozvoj
Vedoucí práce:	doc. RNDr. Milan Jeřábek, Ph.D.
Akademický rok:	2013/2014
Počet stran:	86 + 4
Klíčová slova:	české pohraničí; pohraniční výběžky; sídelní systém, periferie

Bibliographic Entry

Author:	Bc. Lukáš Hlavinka Faculty of Science, Masaryk University Department of Geography
Title of Thesis:	Protrusions of Czech borderland and their involvement in broader territorial system
Degree Programme:	Geography and Cartography
Field of Study:	Social Geography and Regional Development
Supervisor:	doc. RNDr. Milan Jeřábek, Ph.D.
Academic Year:	2013/2014
Number of Pages:	86 + 4
Keywords:	Czech borderland; protrusions of borderland; urban system; periphery

Abstrakt

Diplomová práce se zaměřuje na hodnocení pozice výběžků českého pohraničí v rámci prostoru Česka, v některých případech rozšířeného o přilehlá území Německa a Polska. V úvodu je pozornost věnována vytvoření teoretického základu pro výzkum těchto specifických periferních území. Nezbytnou součástí je přiblížení teritoriálního a socioekonomického vývoje, který vedl ke zformování současných podmínek omezujících rozvojový potenciál studovaných regionů. Následující kapitoly představují aplikaci různých geografických metod umožňujících řešení stanovených cílů. Za hlavní výstup je možné považovat kategorizaci jednotlivých výběžků z hlediska jejich endogenního potenciálu a polohy v sídelní organizaci.

Abstract

My diploma thesis is focused on the position of protrusions of Czech border within the area of the Czech Republic, in some cases extended into Germany and Poland. The introduction is dedicated to a theoretical basis on the research of these specific peripheral territories. The very important part deals with their territorial and socio-economic development, which led to the creation of current conditions restricting the potential of the areas of the study. The following chapters introduce the application of different geographical methods that may bring solutions to the stated goals. The essential part consists of the categorization of particular protrusions in terms of their endogenous potential and location in residential organization.

Masarykova univerzita

Přírodovědecká fakulta

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

Student: Lukáš Hlavinka
Studijní program: Geografie a kartografie
Studijní obor: Sociální geografie a regionální rozvoj

Ředitel Geografického ústavu PřF MU Vám ve smyslu Studijního a zkušebního řádu MU určuje diplomovou práci s tématem:

Výběžky českého pohraničí a jejich zapojení do širšího územního systému

Protrusions of Czech borderland and their involvement in broader territorial system

Zásady pro vypracování:

Výběžky českého pohraničí (Ašský, Šluknovský, Frýdlantský, Broumovský, Javornický a Osoblažský) představují z pohledu státního území výsostně periferní. Mohou však vystupovat jako relativně autonomní jednotky s různě intenzivními vazbami na okolí - k centru v rámci státu a/či do zahraničí. Jádrem práce tvoří právě posouzení jejich rozvojových možností s cílem klasifikovat jejich zapojení do sídelního systému Česka.

1. Úvod, cíl, metodika, rešerše literatury
2. Vymezení řešeného území (modelových oblastí) a geopoloha
3. Specifikace perifernosti vs. exponovanosti, svébytnosti vs. integrace
4. Historický exkurz - vývoj politických, ekonomických a sociálních poměrů
5. Analýza současných vnitřních podmínek a širších vazeb (mj. endogenní potenciál, dopravní dostupnost, mobilita obyvatelstva, vliv zahraničí/sousedního území)
6. Vlastní empirické šetření
7. Syntéza, opatření, doporučení
8. Závěr

Rozsah grafických prací: podle potřeby

Rozsah průvodní zprávy: cca 60 až 80 stran

Seznam odborné literatury:

BLAŽEK, Jiří a David UHLÍŘ. Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, implikace. Vyd. 2., přeprac. a rozš. V Praze: Karolinum, 2011, 342 s. ISBN 9788024619743.

JERÁBEK, Milan, Jaroslav DOKOUPIL a Tomáš HAVLÍČEK. České pohraničí: bariéra nebo prostor zprostředkování?. Vyd. 1. Praha: Academia, 2004, 296 s., [8] s. barev. obr. příl. ISBN 8020010513.

NOVOTNÁ, Marie. Problémy periferních oblastí. Praha: Univerzita Karlova, 2005, 184 s. ISBN 8086561216.

MUSIL, Jiří a Jan MÜLLER. Vnitřní periferie České republiky, sociální soudržnost a sociální vyloučení. 1. vyd. Praha: CESES FSV UK, 2006, 52 s.

DŽUPINOVÁ, Eva. Periférnosť a priestorová polarizácia na území Slovenska. 1. vyd. Bratislava: Geografika, 2008, 183 s. ISBN 9788089317066.

LEIMGRUBER, Walter. Between global and local: marginality and marginal regions in the context of globalization and deregulation. Aldershot: Ashgate, c2004, xiv, 321 s. ISBN 0754631559.

Jazyk závěrečné práce:

čeština

Vedoucí diplomové práce:

doc. RNDr. Milan Jeřábek, Ph.D.

Podpis vedoucího práce:

.....

Datum zadání diplomové práce:

listopad 2012

Datum odevzdání diplomové práce:

do 7. května 2014

RNDr. Vladimír Herber, CSc.
pedagogický zástupce ředitele ústavu

Zadání práce převzal(a): ..... *dne* .....

Poděkování

Na tomto místě bych chtěl poděkovat především doc. RNDr. Milanu Jeřábkoví, Ph.D. za odborné vedení, vstřícný přístup a ochotu, s jakou zodpovídal mé dotazy. Dále bych rád poděkoval RNDr. Aleši Prchalovi z Gymnázia Broumov, který mi v rámci svých vyučovacích hodin poskytnul prostor k uskutečnění výzkumu se studenty.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem svou diplomovou práci vypracoval samostatně s využitím informačních zdrojů, které jsou v práci citovány.

V Brně dne 7. května 2014

.....

Bc. Lukáš Hlavinka

OBSAH

1 ÚVOD.....	10
1.1 Cíle práce a metody zpracování.....	10
1.2 Představení modelových území.....	12
2 TEORETICKÁ VÝCHODISKA VÝZKUMU VÝBĚŽKŮ	14
2.1 Koncept periferie	14
2.1.1 Vývoj přístupu k problematice periferií	14
2.1.2 Vymezování periferních oblastí v Česku	15
2.2 Teorie hranic a pohraničí.....	17
2.2.1 Pojem hranice	17
2.2.2 Hraniční efekty.....	18
2.2.3 Pohraničí.....	20
2.3 Výběžky jako specifická pohraniční území.....	22
2.3.1 Obecně k pohraničním výběžkům.....	22
2.3.2 Identifikace českých pohraničních výběžků.....	25
3 HISTORICKÝ EXKURZ DO VÝVOJE VÝBĚŽKŮ	28
3.1 Stručný teritoriální vývoj českého státu.....	28
3.2 Formování oblastí výběžků	29
3.3 Dlouhodobý vývoj obyvatelstva a národnostní vývoj	31
3.3.1 Období před druhou světovou válkou	31
3.3.2 Období po druhé světové válce.....	33
4 ANALÝZA SOUČASNÝCH VNITŘNÍCH PODMÍNEK VÝBĚŽKŮ	37
4.1 Vybrané struktury obyvatelstva.....	37
4.2 Trh práce	39
4.3 Dostupnost center	42
5 POLOHA VÝBĚŽKŮ V POLARIZOVANÉM PROSTORU	47
5.1 Makropolohová charakteristika území Česka	47
5.2 Exponovanost	49
6 ZAPOJENÍ VÝBĚŽKŮ DO REGIONÁLNÍ ORGANIZACE ČESKA.....	53
6.1 Výchozí principy regionalizace	53
6.2 Mikroregionální systém v oblastech pohraničních výběžků	55
6.3 Hodnocení svébytnosti mikroregionů	58

7 SYNTETICKÁ KLASIFIKACE VÝBĚŽKŮ Z HLEDISKA PERIFERNOSTI ...	62
7.1 Výběr indikátorů.....	62
7.2 Výpočetní postup	64
7.3 Interpretace výsledků	66
8 PŘÍPADOVÁ STUDIE – BROUMOVSKÝ VÝBĚŽEK.....	68
8.1 Metoda výzkumu	68
8.2 Shrnutí hlavních výsledků	69
9 ZÁVĚR.....	73
10 PŘEHLED LITERATURY A DALŠÍCH ZDROJŮ	76
11 SEZNAM ZKRATEK.....	83
12 SEZNAM TABULEK.....	84
13 SEZNAM OBRÁZKŮ	85
14 SEZNAM PŘÍLOH.....	86

1 ÚVOD

Výběžky českého pohraničí můžeme bez nadsázky označit za jedny z neizolovanějších regionů v Česku. Geografickou terminologií bychom o nich mohli říct, že jsou svou polohou extrémně periferní. Místní rezidenti by o svém regionu nejspíše hovořili jako o „konci světa“. Na území pohraničních výběžků dochází k synergickému působení přírodních a uměle vytvořených bariér omezujících společenský a ekonomický rozvoj. Jedná se o poměrně svébytné regiony, které nezdá se doplácet na to, že jsou jako autonomní jednotky opomíjeny, přitom jejich specifika v rámci širšího území zanikají.

1.1 Cíle práce a metody zpracování

V předkládané diplomové práci jsme se rozhodli pracovat s šesti pohraničními výběžky, jejichž vymezení a základní socioekonomický profil budeme prezentovat hned v následující podkapitole. Obhajobu výběru a přiblížení způsobu vymezení výběžků provedeme po nutném teoretickém ukotvení problematiky. Práce si stanovuje několik dílčích cílů, které zhruba odpovídají názvům kapitol.

Teoretická část má tvořit stručný vhled do problematiky dvou hlavních geografických konceptů spojených s pohraničními výběžky. První z nich představuje perifernost. Diskuze tohoto geografického fenoménu je postavena na kompilacích příspěvků celé řady autorů tradičně se věnujících dané problematice. Mnozí z nich jsou společní také pro druhý představený koncept týkající se hranic a pohraničí. Nutno podotknout, že v této části se jedná převážně o autory české, neboť česká geografická literatura se tematice pohraničí v nedávné minulosti věnovala poměrně dopodrobna. Nejfrekventovanější jména patří zástupcům pražské geografické školy (především Havlíček, Chromý, Jančák, Marada). Z mimopražských autorů daný teoretický základ významně obohatili např. Dokoupil či Halás.

K teorii samotných pohraničních výběžků toho však v odborné geografické literatuře příliš nenajdeme, což autora vedlo k pokusu o vytvoření vlastního teoretického základu výzkumu pohraničních výběžků, a to na pozadí dříve prezentovaných teoretických východisek. I přes důkladnou rešerši odborné literatury české i zahraniční provenience se podařilo nalézt jediný krátký příspěvek zobecňující problematiku výběžků (Alpini 2003). Zde tak bylo prvořadým úkolem vypořádat se s absencí definic a navrhnout způsob, jakým se dají pohraniční výběžky v Česku identifikovat a exaktně vymezit.

Převážně nepříznivá situace ve výbězcích českého pohraničí pramení už z jejich historického vývoje. K nastínění hlavních tendencí teritoriálního vývoje výběžků v rámci českého státu primárně posloužila relativně útlá monografie Trávníčka (1984), kterou doplnily některé další prameny. Změny v průběhu hraniční čáry, tedy změny politického uspořádání, však nebyly jedinými dějinnými událostmi, které měly rozhodující vliv na současnou podobu českého pohraničí. Pro přiblížení historického vývoje výběžků považujeme za stěžejní věnovat se také populačnímu vývoji, s jehož analýzou můžeme díky dlouhé řadě dat ze sčítání lidu začít už od roku 1869. Akcentovat je z našeho pohledu

nezbytné události spojené s odsunem Němců po druhé světové válce, který byl katalyzátorem mnoha problému, s nimiž se některé pohraniční regiony vyrovnávají dodnes.

Sledováním historického vývoje pohraničních výběžků se dostáváme až do současnosti. V další kapitole jsme se tak rozhodli pro analýzu současných vnitřních podmínek a širších vazeb, a to zejména za pomoci dat publikovaných Českým statistickým úřadem, Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR a dalších. Byl kladen důraz na komparaci jednotlivých zkoumaných území a vystihnoutí hlavních odlišností. Představeny byly vybrané struktury obyvatelstva, které dobře vypovídají o endogenním potenciálu regionů. Studium vývojových trendů na regionálních trzích práce jednotlivých výběžků mělo za cíl prověřit rezilienci¹ těchto lokálních ekonomik. V závěru této kapitoly jsme se uchýlili k hodnocení časové dopravní dostupnosti center z obcí výběžků. Dílčí části této kapitoly jsou skrytě koncipovány jako charakteristika tří forem perifernosti – sociální, ekonomické a geometrické (Leimbruber 2004). Vzhledem k tomu, že způsob vymezení modelových regionů vyžaduje, aby byla veškerá vstupní data dostupná za úroveň obcí, nebylo možné řadu vhodných ukazatelů vůbec zkonstruovat.

Následující dvě kapitoly lze považovat za specifikaci míry a způsobu zapojení pohraničních výběžků do sídelního systému. V první kapitole jde o systém širší, zahrnující nejprve celé území kontinentální Evropy, v jejímž prostoru jsou územní vztahy výběžků hodnoceny na základě modelů dostupných v literatuře. Posléze byl vytvořen vlastní model polarizace prostoru Česka a jeho severních sousedů inspirovaný konceptem exponovanosti (Hampl, Gardavský a Kühnl 1987). Ten je výsledkem prostorové analýzy uskutečněné v prostředí geoinformačního softwaru ArcGIS 10. Druhá z kapitol se zaměřuje na postavení pohraničních výběžků v rámci regionální organizace Česka. Je založena na více méně klasické regionalizaci využívající dat o dojížděci ze sčítání lidu, domů a bytů (SLDB). Vzhledem k povaze a především neúplnosti dat z posledního sčítání ovšem sleduje celkovou dojížděku namísto pracovní. Výsledné mikroregiony zasahující na území výběžků byly nakonec upraveným výpočetním postupem Kuchyňky (2010) klasifikovány podle míry autonomie.

Předposlední kapitolu již cílíme na syntézu zjištěných poznatků, která má vyústit v klasifikaci výběžků na základě jednotlivých typů perifernosti i perifernosti kumulované. Vlastní metodologie byla inspirována prací Haláse a Hurbánka (2008) v rámci projektu *Perifernost' a prostorová polarizácia na území Slovenska* (Džupinová et al. 2008). Použitá statistická metoda se zakládá na transformaci dat na jednotnou škálu a následném sčítání transformovaných hodnot pro vyjádření míry perifernosti.

Poslední část je věnována kvalitativnímu šetření provedenému se studenty Gymnázia Broumov. S mladými obyvateli jednoho z pohraničních výběžků byla metodou skupinového interview probírána některá témata řešená touto diplomovou prací. Smyslem

---

¹ Jinak řečeno odolnost a pružnost.

bylo zejména zjistit, jak reflektují situaci v regionu a zda si uvědomují, jaká je jeho pozice vzhledem k ostatním regionům.

1.2 Představení modelových území

Objektem zájmu předkládané práce je šest vzájemně izolovaných regionů – výběžků českého pohraničí, které jsou rozmístěny prakticky v celé délce severního úseku státní hranice ČR (viz obr. 1). Tato území zcela jednoznačně v českém prostředí nejvíce naplňují podstatu termínu pohraniční výběžek. Na druhou stranu se jedná o poměrně heterogenní soubor regionů, více či méně autonomních, ovšem s řadou společných rysů. Především se jedná o geometricky periferní oblasti, což je problém celého příhraničí, nicméně v prostorech výběžků je tato forma perifernosti ještě zesílena. Následkem toho se zde zpravidla ve větší či menší míře projevují také další aspekty marginalizace regionů. Pro základní seznámení se s jednotlivými regiony lze odkázat na příl. 1.

Obr. 1: Poloha zájmových pohraničních výběžků

Vymezená území výběžků vznikla seskupením katastrálních území obcí², proto se jejich hranice hranic vyšších správních celků drží méně často. Dokumentuje to příl. 3. Příčinu hledejme v tom, že ve způsobu vymezení výběžků předkládaném v podkapitole 2.5 sehrávají důležitou roli také přírodní (horské) překážky. Rozložení výběžků podél státní hranice je vcelku rovnoměrné. Ašský a Šluknovský výběžek sousedí s Německem,

² Přehled všech obcí zařazených do jednotlivých výběžků je uveden v příl. 2.

zbývající čtyři jsou vklíněny do polského území. Žádné dva se nenacházejí ve stejném kraji, což poskytuje ideální předpoklady pro posouzení vlivu (makro-) polohy na jejich rozvojové možnosti.

Dohromady výběžky zahrnují 78 obcí, které zaujímají území o rozloze přibližně 1 566 km², což představuje bezmála 2 % rozlohy státu (viz tab. 1). Na obyvatelstvu České republiky se však výběžky společně podílí jen asi 1,2 %. Z toho vyplývá, že souhrnná hustota zalidnění ve výběžcích je pod celkovým republikovým průměrem (133 obyv./km²) (ČSÚ: Malý lexikon obcí 2013). Variabilita tohoto ukazatele je však v rámci skupiny územních výběžků velmi vysoká. Zatímco Ašsko³ a zvláště potom Šluknovsko se rozkládají v relativně urbanizovaném prostoru s nadprůměrnou hustotou zalidnění, zbylé výběžky se dostávají k hluboce podprůměrným hodnotám. Extrémním případem je Osoblažský výběžek. Na české poměry je v daných nadmořských výškách (cca 200–400 m n. m.) takto nízká hustota zalidnění ojedinělá.

Tab. 1: Základní údaje o výběžcích českého pohraničí k 31. 12. 2012

Výběžek	Počet obyvatel	Výměra [km ²]	Hustota zalidnění [obyv./km ²]	Počet obcí	Největší obce (počet obyvatel)
Ašský	15 984	115,9	138	4	Aš (13 076), Hranice (2 190), Krásná (538)
Šluknovský	53 952	355,0	152	18	Varnsdorf (15 730), Rumburk (11 147), Šluknov (5 589)
Frýdlantský	24 763	349,3	71	18	Frýdlant (7 565), Nové Město pod Smrkem (3 834), Raspenava (2 848)
Broumovský	14 458	183,6	79	12	Broumov (7 793), Meziměstí (2 573), Hejtmánkovice (654)
Javornický	12 250	343,3	36	13	Javorník (2 941), Vápenná (1 363), Vidnava (1 323)
Osoblažský	6 444	219,0	29	13	Jindřichov (1 349), Osoblaha (1 131), Třemešná (910)
Celkem	127 851	1 566,1	82	78	Varnsdorf (15 730), Aš (13 076), Rumburk (11 147)

Zdroj: ČSÚ (Malý lexikon obcí 2013); vlastní výpočet

³ Ašskem označujeme území Ašského výběžku. Analogicky tomu tak bude i v případě ostatních výběžků.

2 TEORETICKÁ VÝCHODISKA VÝZKUMU VÝBĚŽKŮ

2.1 Koncept periferie

2.1.1 Vývoj přístupu k problematice periferií

Při studiu hranic a hraničních regionů je nezbytné zdůraznit dominanci dvou vzájemně průnikových, avšak nikoliv totožných aspektů. Zjednodušeně lze označovat jako periferní polohu a hraniční efekt. Postavení hraničního regionu je v obou případech vázáno na řádově odlišné úrovně. V prvním případě je podstatné, vůči komu je region periferní, v druhém případě, mezi kterými celky hranice vede (Hampl 2000). Hraničním efektům se budeme věnovat v následující podkapitole, nyní se zaměříme na problematiku periferií.

Pohraničí již ze své podstaty naplňuje charakteristiky periferie⁴, konkrétně tzv. geometrické (jinak též polohové či prostorové) periferie. Čím je určitý bod vzdálenější od středu určitého území, tím je také perifernější (Havlíček a Marada 2004). Perifernost se však vedle polohy může projevovat i dalšími svými atributy. V intencích tohoto přístupu hovoří Leimgruber (1994, In Leimgruber 2004) o čtyřech hlavních typech perifernosti: geometrické, sociální, ekonomické a ekologické. Mezi alternativní typy perifernosti odrážející různé perspektivy jejího studia autor řadí politickou a kulturní periferii či periferii z hlediska existujících hazardů a rizik a také periferii, která je takto subjektivně vnímána společností. Jestliže budeme brát v úvahu uzavřený prostor jednoho státu, pohraničí v něm bude automaticky vystupovat jako geometrický periferní území (Halás et al. 2008). Okrajová poloha představuje základní předpoklad pro utváření sociálních a ekonomických periferií. Ten však nemusí být vždy naplněn⁵.

Koncept periferie vychází především ze vztahu jádra a zázemí. Na poli geografie se poprvé významněji uplatnil v Christallerově teorii centrálních míst (1933), v níž se autor primárně zaměřuje na definici jader a periferie vymezuje implicitně jako oblasti nacházející se mezi jádry (In Havlíček et al. 2005). Nerovnoměrný prostorový vývoj se stal zejména po druhé světové válce základem celé skupiny teorií regionálního rozvoje souhrnně označovaných jako teorie skupiny jádro–periferie. Samotné termíny jádro a periferie zavedl Friedmann. Jeho teorie polarizovaného rozvoje (1966) však znamenala také výrazný posun v hodnocení problematiky periferií. Podle autora se regiony jádra od periferních regionů odlišují zvláště vysokým stupněm autonomie a také schopností tvorby inovací (Blažek a Uhlíř 2011).

Tradiční dichotomii jádro–periferie narušil Wallerstein (1979), když vlastní polarizaci prostoru doplnil o pojem semiperiferie, čímž vytvořil kontinuální pohled na danou problematiku. Schuler a Nef (1983) k tomu dodávají, že centrum a periferie nejsou

---

⁴ Adjektivum periferní v běžné češtině zhruba odpovídá významu okrajový.

⁵ Dokladem tohoto tvrzení je slovenské hlavní město Bratislava, které je navzdory své periferní poloze při státní hranici jádrovou oblastí celého státu.

prostorově oddělené, ale pouze měnící se míry centrality. Prostou polarizaci prostoru odmítá také Reynaud (1981) a zdůrazňuje přechody různých typů mezi jádrem a periferií (In Havlíček et al. 2005). Především na globální úrovni Andreoli (1989) z periferií dále vyděluje marginální oblasti, a to jako izolovaná území, kterým se nepodařila integrace do v daném místě a čase existujících struktur. Periferiím se tato integrace podle Schmidt (1998) sice podařila, ale je nedostatečná (In Havlíček a Chromý 2001). Oblasti periferní jsou tak obecně vnímány jako geometricky vzdálené od centra, kdežto marginální oblasti jsou z daného regionálního systému zcela vyčleněné (Chromý a Jančák 2005). Výsledné kontinuum získává podobu jádro–semiperiferie–periferie–marginalita.

V mezích této práce postrádá rozlišování marginálních území jako nejvýraznějších periferií význam, protože takové oblasti se v českém prostředí prakticky nevyskytují. Pojmy perifernost a marginalita tak lze chápat jako synonyma. Substantivum marginalizace je však v české literatuře poměrně hojné a užívá se k označení procesu zaostávání regionů či jinak ke změně jejich polaroty ve směru jádro–periferie, a nahrazuje tak poněkud zvláště znějící termín periferizace.

2.1.2 Vymezování periferních oblastí v Česku

Vymezování periferních/marginálních oblastí souvisí s problémem jejich definice, protože jak poznamenává Marada (2001), pojem periferie je více cítěn než přesně definován. Tématem definic perifernosti/marginality se z různých úhlů pohledu detailně zabývají např. Pileček a Jančák (2011). V geografické literatuře je velmi často přijímána již zmíněná definice Schmidt (1998), podle níž je periferie „*územím nedostatečné integrace do, v daném čase dominujících, struktur, procesů a systémů*“ (In Havlíček a Chromý 2001, s. 3). V českém prostoru lze uplatnit pojem periferie předkládaný Maradou (2001, s. 13) jako „*území ležící mimo ekonomicky intenzivně využívané oblasti, vyznačující se vysokým podílem venkovského osídlení a malou hustotou zalidnění*“.

V podstatě až do konce 80. let byl výzkum periferních oblastí v Česku pouze dílčím tématem jinak zaměřených geografických studií. Významnější vstup do problematiky znamenala až monografie Hampla, Gardavského a Kühnla (1987). Autoři v ní mimo jiné přistoupili k hodnocení diferenciaci území Česka z hlediska exponovanosti, kterou chápou jako agregátní vyjádření polohy daného území, a částečně i jeho významového postavení v celém sociálněgeografickém systému. Periferie jsou pak vymezovány jako relativně méně exponované zóny dále členěné podle míry perifernosti na slabě, středně a výrazně periferní.

Ve stejném období má stěžejní význam ještě práce Musila (1988), který v rámci výzkumu regenerace sídel a jejich funkčních systémů vymezil na bázi tzv. generelových jednotek⁶ periferní území, a to jako oblasti vyžadující zvláštní ekonomickou a sociální

---

⁶ Územní jednotka organizace TERPLAN vzniklá za účelem slučování obcí. Jejich počet se ustálil na 916 (Musil a Müller 2008).

péči. Po aplikaci clusterové analýzy vybraných ukazatelů vytvářely generelové jednotky shluky podél krajských hranic, čímž indikovaly existenci tzv. vnitřních periferií. Určitým nedostatkem je fakt, že povaha zvolených územních jednotek znemožnila identifikaci periferií v pohraničních oblastech. Z téhož roku je vhodné zmínit ještě podobně zaměřenou studii Illnera (1988).

Společensko-politické změny po roce 1989 vedly k citelnému zvyšování regionálních disparit a tím i k postupné marginalizaci některých území Česka. S tímto novým stavem přichází i vlna zájmu o studium periferních, venkovských a příhraničních oblastí (Marada 2001). Od 90. let lze podle Havlíčka et al. (2005) vysledovat tři hlavní alternativní směry geografických výzkumů polarizace prostoru. K jednotlivým směrům je vhodné uvést i některé jejich představitele:

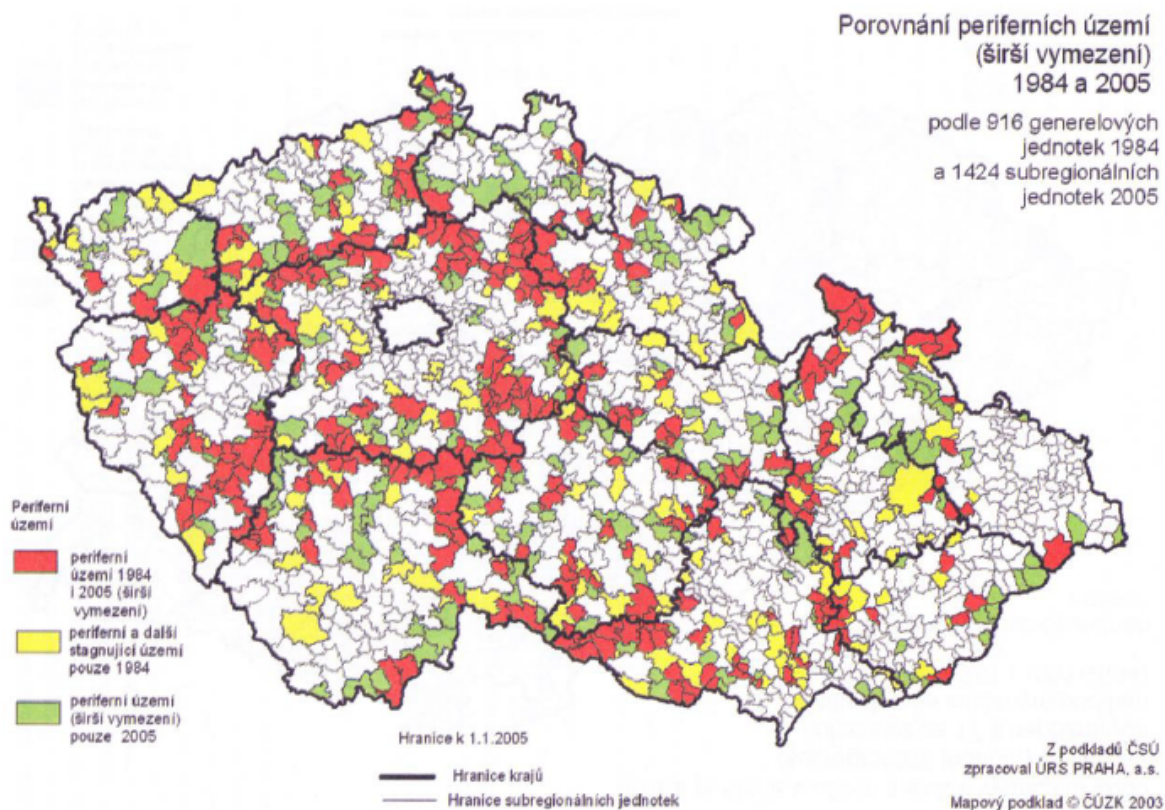
- a) Albertovská škola (Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze – např. Blažek, Hampl, Illner, Jeleček, Müller),
- b) Slupská škola (detašované pracoviště téže fakulty – např. Fialová, Havlíček, Chromý, Jančák, Marada),
- c) Brněnská škola (Ústav geoniky Akademie věd ČR – např. Koutný, Vaishar, Zapletalová).

Problematika periferií se však v pracích publikovaných vyjmenovanými školami i mimo ně zpravidla neobjevuje v ryzí formě, ale jako součást komplexnějších výzkumů. Z příspěvků věnujících se čistě územnímu vymezení periferií v celostátním měřítku je třeba připomenout zvláště Maradu (2001) a jeho aplikaci komponentní analýzy na soubor okresů ČR. Tento postup je klasickou snahou o objektivní lokalizaci periferních regionů zahrnutím celého komplexu kvantitativních ukazatelů, který se ovšem z důvodu nekvalitní datové základy omezuje na příliš hrubé územní jednotky, v tomto případě okresy.

Problém nedostatečné územní podrobnosti se v první dekádě 21. století podařilo překonat Musilovi ve spolupráci s Müllerem (2008). Uvedení autoři ve své sociologicky zaměřené studii pracovali se speciálně vytvořenými subregiony, jichž na území Česka vymezili celkem 1 424. Za účelem nalezení periferních oblastí definovali podobnou skupinu indikátorů, kterou si pro svůj výzkum v 80. letech zvolil už Musil. Výsledná delimitace periferních území tak nejenže postihuje nižší úroveň regionální organizace ČR, ale umožňuje také s výjimečnou přesností sledovat dynamiku změn v rozmístění periferií v průběhu období společenské a ekonomické transformace (viz obr. 2).

V prostředí Geografického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně vzniklo v posledních letech několik absolventských prací, jejichž ústředním tématem se staly periferní/marginální oblasti v Česku. To může dokládat, že daná problematika je na poli geografie stále aktuální. Drápela (2005, 2010) se negativně vymezuje vůči synonymnímu vnímání pojmů perifernost a marginalita, čímž se řadí v české geografické komunitě k menšině. Ve své diplomové práci zasazuje marginální oblasti do konceptu trvale udržitelné rozvoje, v disertační práci se potom věnuje jejich

časoprostorovému vývoji. Druhým absolventem, jehož práce byla příspěvkem do diskuze výzkumu periferních oblastí, je Kuchyňka (2008, 2010). Autor ve své druhé závěrečné práci přistupuje k vymezování periferních oblastí prostřednictvím relačních charakteristik, jejichž aplikaci demonstruje nejen na příkladu ČR, ale také v prostoru Evropy.

Obr. 2: Porovnání periferních území ČR vymezených v roce 1984 a 2005

Zdroj: Musil a Müller 2008

2.2 Teorie hranic a pohraničí

2.2.1 Pojem hranice

Klíčovým termínem problematiky pohraničí, kterému je třeba věnovat pozornost hned v úvodu, je termín hranice. Na hranice můžeme nahlížet z mnoha hledisek, z čehož také vyplývá existence celé řady definic. Hranice je důležitý geografický fenomén, který nám určuje rozdělení a prostorové uspořádání geografického prostředí, čímž zároveň nepřímo ovlivňuje jeho celkový socioekonomický rozvoj (Halás 2002).

Hranicí je v pojetí The Dictionary of Human Geography (Johnston et al. 2000, s. 52) označována „*the dividing line between one spatial unit or group and other*“⁷. Těmito prostorovými jednotkami bývají v politickogeografickém pojetí hranice nejčastěji státy. S hranicemi se však v geografickém prostoru setkáváme na všech jeho hierarchických

⁷ Vlastní překlad: Linie oddělující jednu prostorovou jednotku nebo skupinu od druhé.

úrovních, od mikroúrovně (hranice katastrů obcí) až po makroúroveň (hranice kontinentů) (Halás 2002).

Prostorové jednotky mohou být vůči svému okolí vymezeny buď linií myšlenou (fyzickogeografické regiony, spádová území), nebo linií fixní (státní útvary), která je v terénu rozeznatelná např. díky hraničním kamenům a výstražným tabulím. Zatímco v prvním případě jsou hranice pouze teoretickou konstrukcí vzniklou procesem regionalizace, v druhém případě jsou hranice výsledkem právního aktu, a hovoříme tak o nich jako o hranicích politických (Dokoupil 2004).

Základní dělení hranic v politickogeografickém pojetí je na hranice přírodní a umělé. Přírodní hranice (fyzickogeografické) tvoří přírodní prvky v krajině (nejčastěji vodní toky a reliéf – sníženiny, rozvodnice, hřebeny). Umělé hranice nerespektují přírodní prvky, při jejich vymezení se uplatňují prvky geometrické⁸, historické či kulturní (etnicita, jazyk, náboženství). Právě použití kulturních prvků často vede ke vzniku hranic, jež nemají klasický charakter liniový, ale zonální (Dokoupil 2004). Další, v geografické literatuře hojně užívané dělení vychází z genetických faktorů a rozlišuje čtyři typy politických hranic, a to hranice antecedentní, subsekventní, překrývající a reliktní (blíže k jednotlivým typům např. Halás 2005).

Nejčastějším předmětem geografických studií jsou hranice státní. V geografii jimi rozumíme buď linie, nebo také prostory (zóny), které od sebe oddělují dva různé politické systémy a vnímáme je jako vnější linie prostorové působnosti určité vlády nad určitým územím (Chromý 1999). Prostší definici státní hranice přináší Šindler (1986), který takto označuje linii styku dvou suverénních států navzájem je oddělující. Státní hranice bývají zpravidla stanoveny mezinárodními smlouvami. Smluvní určování hranic se provádí ve čtyřech etapách (Waisová et al. 2007):

- a) alokace (určení všeobecného směru hraniční linie);
- b) delimitace (hrubé zakreslení hraniční čáry do mapy malého měřítka);
- c) demarkace (podrobné určení průběhu hranice na základě delimitace v terénu);
- d) administrace (zakreslení hraniční čáry do mapy velkého měřítka a její přijetí do státních dokumentů).

Vedle státních hranic rozlišujeme také administrativní hranice. Ty obvykle oddělují administrativně-správní jednotky uvnitř prostoru vymezeného státní hranicí (Waisová et al. 2007).

2.2.2 Hraniční efekty

Hraniční efekt je podle Hampla (2000) druhým z dominantních aspektů příhraničních regionů. Má rozhodující vliv na jejich samotné utváření. Hraničních efektů rozlišujeme

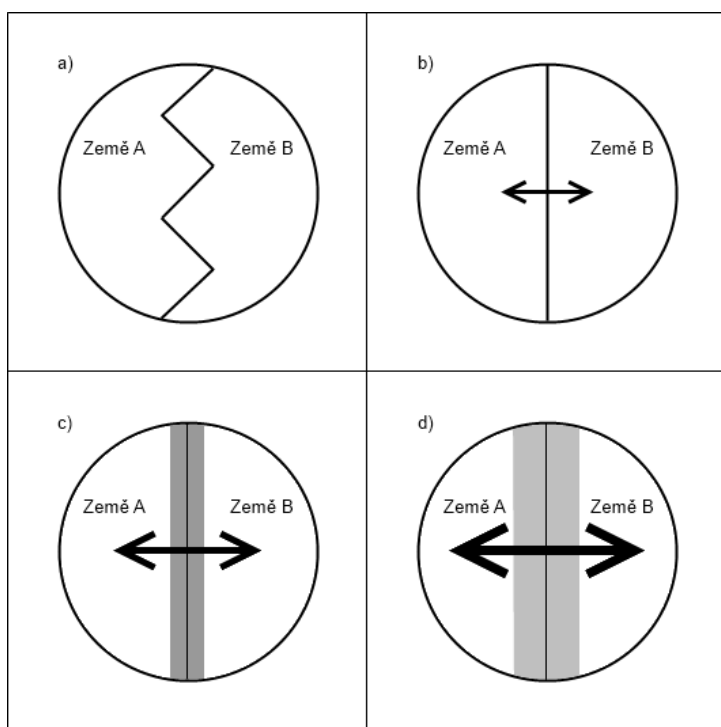
---

⁸ Geometrické hranice jsou zpravidla vedeny přímo od jednoho smluvně stanoveného bodu k druhému. Specifickým případem smluvně stanovených hranic jsou i hranice astronomické, kopírující rovnoběžky a poledníky (Chromý 1999).

celou řadu. Jejich síla a charakter závisí především na typu hranice, na její funkci, resp. otevřenosti a propustnosti a v neposlední řadě také na charakteru sousedních regionů nacházejících se za hranicí (Dokoupil 2004).

Podle Strassoldo-Graffenberga (1974, In Dokoupil 2004) se působení hraničního efektu bude zesilovat v extrémních situacích. Zatímco v uzavřeném příhraničním regionu poroste význam bariérového hraničního efektu, který znamená jednostrannou orientaci regionu do vnitrozemí a který způsobuje ve své podstatě posílení periferního efektu v pohraničí, v otevřeném příhraničním regionu roste význam kontaktního hraničního efektu, jež naopak vyjadřuje oslabení periferního efektu, neboť dochází k rozvoji přeshraničních vztahů.

Zásadní význam má efekt propustnosti hranice, na jehož základě hovoříme o hranici otevřené, částečně otevřené a uzavřené. Uzavřenost, resp. otevřenost určuje v příhraničním regionu filtrační hraniční efekt, který zde usměrňuje procesy procházející hraničními přechody. V případě menší propustnosti hranice přistupuje koncentrační hraniční efekt, který procesy soustředí pouze do vybraných směrů. U asymetrické hranice se dále významně uplatňuje efekt diverzifikace až efekt polarizace (Dokoupil 2004).

Obr. 3: Hraniční efekty podle modelu fungování příhraničních vztahů

Zdroj: vlastní návrh podle Martínez 1994

Další skupinu hraničních efektů lze odvodit z kategorizace hraničních regionů, kterou navrhl Martínez (1994). Autor sledoval především fungování přeshraničních vztahů a podle jejich úrovně rozlišuje následující efekty (viz obr. 3):

- a) odcizení (uzavřená hranice prakticky vylučuje možnost přeshraniční spolupráce);

- b) koexistence (nepatrně otevřená hranice umožňuje omezený rozvoj bilaterálních kontaktů);
- c) kooperace (ekonomická a sociální komplementarita sousedních regionů posiluje příhraniční vazby a vede k prostorové expanzi pohraničí);
- d) integrace (dochází k propojení sousedních ekonomik, přes hranici probíhá volný pohyb osob a zboží).

Jiné kategorie hraničních efektů rozlišují autoři Seger a Beluszky (1993, In Dokoupil 2000). Jejich modely jsou uspořádány do protikladných párů. Model areálového efektu znázorňuje hranici jako linii oddělující různé funkční prostory. Jedná se zde např. o různé sociálně-politické systémy, rozdílné osídlení a hospodaření, různé využití země. Na druhé straně především pro objekty fyzickogeografického charakteru nepůsobí hranice jako dělicí linie. Jejich kontinuita zůstává zachována, proto hovoříme o efektu kontinuálním.

Periferní efekty jsou podle týchž autorů příznačné pro pohraniční regiony, které se díky jednostranné uzavřenosti, vzdálenosti od centrálních míst a obtížné dosažitelnosti, velmi často s nedokonalou infrastrukturou, stávají více méně postiženými prostory. Toky osob či zboží překračující hranice mají svůj počátek a cíl v regionálních centrech či metropolitních oblastech. Efekt přeskočků pak způsobuje, že pohraniční regiony jsou jakoby přeskočeny a nemají z těchto hospodářských aktivit odpovídající užitek (Dokoupil 2000).

Efekt potenciálně diferenční vyvolává rozdílnost sousedních regionů, která podněcuje hranice překračující interakce, kontakty, dopravu osob a zboží a stává se příležitostí po obou stranách hranice. Je zřejmé, že v pohraničí dochází rovněž k difúznímu efektu, dochází k prolínání sousedních kultur, tedy k rozvoji ovlivňovanému sousedním regionem (Dokoupil 2000). Přitom platí, že čím je hranice otevřenější, resp. propustnější, tím více narůstá rozloha pohraničí (Havlíček a Marada 2004).

Model politicko-historického efektu naznačuje problém stability hranic, problém změny pohraničního regionu v důsledku posunu hranic v kontextu s mocenskými snahami, v kontextu s řešením národnostních otázek (Dokoupil 2000).

2.2.3 Pohraničí

Problematika příhraničních oblastí je v geografické literatuře frekventovaným tématem. S tím souvisí jednak existence široké škály definic pohraničí, ale také nejednoznačnost použití termínů označujících prostor rozložený při státní hranici. Nejběžnějším adjektivem užívaným k označení takového prostoru je adjektivum pohraniční. Spolu s obsahovým rozšiřováním studia hraničních regionů, které je důsledkem zejména prohlubující se evropské integrace, se však stále častěji setkáváme také s přívlastky příhraniční či přeshraniční.

Otázkou příslušné terminologie se podrobně zabývá Heffner (1998). Podle něj je při hledání vhodného adjektiva pro region svázaný s hranicí určující, zda jím bude myšlen region vymezený pouze z jedné strany hranice, takový označujeme francouzským

termínem „*la region cisfrontaliere*“, či region, který hranici obklopuje z obou stran. Pro něj se pak ve francouzštině užívá termínu „*la region transfrontaliere*“. Další jazyky však obvykle přesné významové vymezení odpovídajících termínů postrádají a je v gesci jednotlivých autorů, jak s nimi naloží. V českém jazyce je možné pojmy pohraniční a příhraniční považovat za synonyma, proto je jejich užívání v české geografické obci vcelku volné. Dokoupil (2004) k tomu dodává, že přívlastek pohraniční je často v důsledku předlistopadových zkušeností vnímán jako označení pro oblast jednostranně rozloženou podél hranice. V této práci si dovoluji používání obou slov jako synonym, a to z toho důvodu, že objektem studia jsou české výběžky, tedy regiony přiléhající k hranici pouze z české strany, přestože předmětem zkoumání budou i jejich vztahy k území nacházejícím se z druhé strany hranice.

Vznik příhraničního prostoru je spojen s blízkostí hranice a působením hraničních efektů. Z uvedeného lze snadno odvodit definici, v níž je pohraničím míněn prostor při státní hranici, kde se vyskytují časté hraniční efekty. Může jím však být také území, které je jako příhraniční vnímáno většinou zainteresované populace (Havlíček a Marada 2004). U Haggeta se otázka příhraničního regionu objevuje v tvrzení, že „*každá hranice vytváří kolem sebe zónu tlaku*“, přičemž tato zóna tlaku se zeslabuje se vzdáleností od hranice. (Dokoupil 2004, s. 47). V praxi tak není možné jednoznačně oddělit příhraniční region od vnitrozemí, protože mezi nimi neexistuje žádná ostrá hranice (Halás 2002).

Kastner (1996) se ve své definici opírá o nízký stupeň integrace do vnitřních struktur státu a charakterizuje pohraničí jako periferní území s nižší frekvencí kontaktů s centrem. Frekvence kontaktů se sousedním zahraničím je podle autora variabilní a závisí na utváření vzájemného mezistátního poměru. Naproti tomu lze uvést definici Haláse (2002), který naopak považuje za určující existenci funkčních vazeb k území sousedního státu. Proto za příhraniční region označuje území, z kterého je možná denní dojíždka obyvatelstva do zaměstnání, do škol, za službami a za sociálními kontakty na území z druhé strany hranice.

Pro definování příhraničního prostoru lze v zásadě použít dvě kritéria (Halás 2002):

- a) prostorové kritérium – vychází ze vzdálenosti, resp. časové dostupnosti území od hranice, příp. městských sídel z druhé strany hranice;
- b) funkční kritérium – definuje příhraniční region na základě rozdílných politických, společenských, ekonomických, demografických či jiných znaků vzhledem k ostatnímu území státu.

České pohraničí však není jednolité. Základní dělení přináší Kastner (1996), když rozlišuje vnější a vnitřní pohraničí. České vnější pohraničí používá k označení území s někdejší německou majoritou. K výrazné prostorové expanzi tohoto pohraničního německého území došlo po Mnichovu 1938, kdy se i s některými etnicky i kulturně českými regiony stalo součástí Sudetské župy Velkoněmecké říše. Českým vnitřním pohraničím pak autor nazývá poměrně úzké teritorium českého vnitrozemí těsně přiléhající

k původně etnický německému pohraničí Čech, Moravy a Slezska, jež se na krátkou dobu v období let 1938–1945 proměnilo v pohraničí skutečné.

2.3 Výběžky jako specifická pohraniční území

2.3.1 Obecně k pohraničním výběžkům

Pohraniční výběžek, alespoň ten v českém geografickém pojetí, je možné považovat za obecně známý a běžně užívaný pojem. Česká veřejnost si jistě vybaví problematiku sociálního napětí ve Šluknovském výběžku, která byla na podzim roku 2011 v médiích jedním z nejfrekventovanějších témat a přispěla k propagaci problematiky výběžků (např. Štětka 2011). Veřejnosti určené výkladové slovníky českého jazyka, např. Slovník spisovného jazyka českého (Havránek 1989, s. 192), definují výběžek jako „*část něčeho vyčníhající ven, vystupující nad úroveň, rovinu či z plochy něčeho*“. Toto obecné tvrzení použitá kodifikační příručka dále doplňuje také o geografické pojetí, podle něhož je pak výběžkem „*část území jednoho státu hluboko zabíhající do území jiného státu*“. Definice se tedy odkazuje pouze na určitou zvláštnost v anatomii státní hranice a zcela abstrahuje od jakýchkoliv dalších atributů takto hranicí vymezeného území. Vzhledem k určení tohoto druhu literatury je to však zcela pochopitelné.

Anglické ekvivalenty českého pojmu výběžek nalezneme např. v online výkladovém slovníku Longman (2014). V předkládané práci přijímáme jako překlad substantivum protrusion, označující obecně „*something that sticks out*“⁹. Tento překlad má výhodu v tom, že je použitelný jak v britské, tak v americké podobě anglického jazyka. Longman zná ještě také geograficky vytříbenější heslo panhandle, jímž je myšleno „*a long, thin area of land that sticks out from a larger area*“¹⁰, s ním se však můžeme setkat spíše jen v americké angličtině.

Na problémy ovšem narážíme, chceme-li výběžek definovat jako odborný termín. V encyklopedických slovnících humánní geografie, jakým je např. již zmiňovaný The Dictionary of Human Geography (Johnston 2000), totiž žádný z uvedených ekvivalentů k českému pojmu výběžek nenalezneme. Výběžek tak spíše zapadá do pojmového aparátu regionální geografie. V této souvislosti je možné ze zajímavosti odkázat na uživatelskou online encyklopedii Wikipedia (2014), jejíž některé jazykové mutace se heslu panhandle věnují. Původ tohoto označení logicky vysvětlují podobností tvaru území ke kuchyňské pánvi. Na rozdíl od poloostrovů, které svým tvarem rovněž připomínají rukojeť pánve, však výběžky nejsou ze tří stran obklopeny vodou, ale jinými územními entitami.

Práce syntetizující problematiku územních výběžků v obecné rovině jsou na poli geografie velmi ojedinělé. Z tohoto důvodu můžeme považovat za výjimečný příspěvek francouzského geografa Alpiniho (2003) k původu pohraničních výběžků a jiných

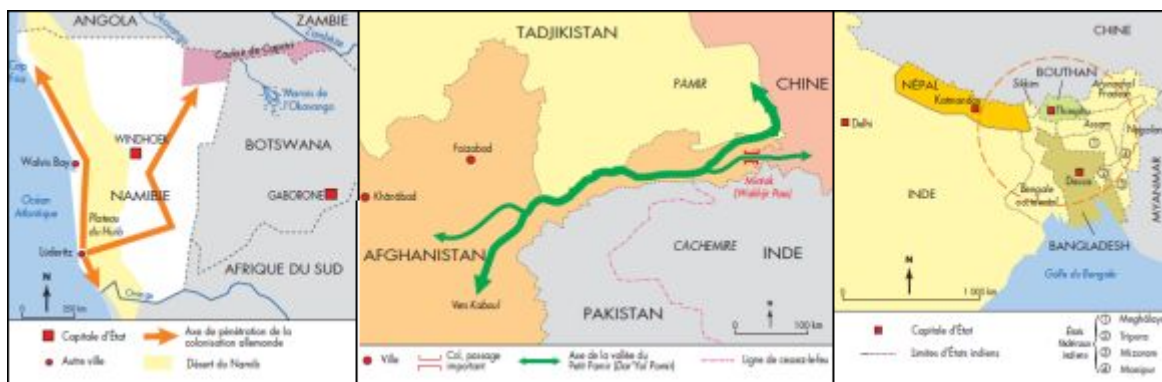
---

⁹ Vlastní překlad: obecně něco vyčníhajícího

¹⁰ Vlastní překlad: dlouhé a úzké území vyčníhající z rozsáhlejšího územního celku

územních anomálií. Jeho definice se zakládá na skutečnosti, že výběžky jsou takovým vybočením z tvaru státního území, které způsobuje značné dopravní komplikace. Nejkratší či nejpraktičtější trasu spojující dvě místa v témže státě je tak nutné vést skrze území státu sousedního, což může působit obtíže zvláště v případě hranic nepropustných nebo málo propustných.

V globálním měřítku významné pohraniční výběžky vznikly podle autora buď z potřeby přístupu k určitému zdroji, z důvodu zajištění ochrany nebo jako důsledek komplikovaného koloniálního či etnického rozčlenění území. Příklady těchto vývojových typů výběžků znázorňuje obr. 4. První typ představuje přibližně 480 km dlouhý Capriviho výběžek vybihající z Namibie, který byl pro někdejší německé kolonizátory klíčový z hlediska přístupu k řece Zambezi. Rozhodnutí o vytvoření 300 km dlouhého Vachánského koridoru připojeného k Afghánistánu padlo na konci 19. století. Jeho smyslem bylo zejména vytvořit nárazníkovou zónu mezi Ruskem a britskou Indií, a je ho tak možné považovat za příklad druhého typu výběžků. Třetí typ se vyvinul např. v oblasti Bengálska. Zde nacházíme trojici polohou blízkých si států – Bhútán, Nepál a Bangladéš. Ty však spolu vzájemně nesousedí, ale jsou protkány úzkými pásy území Indie (Alpini 2003).

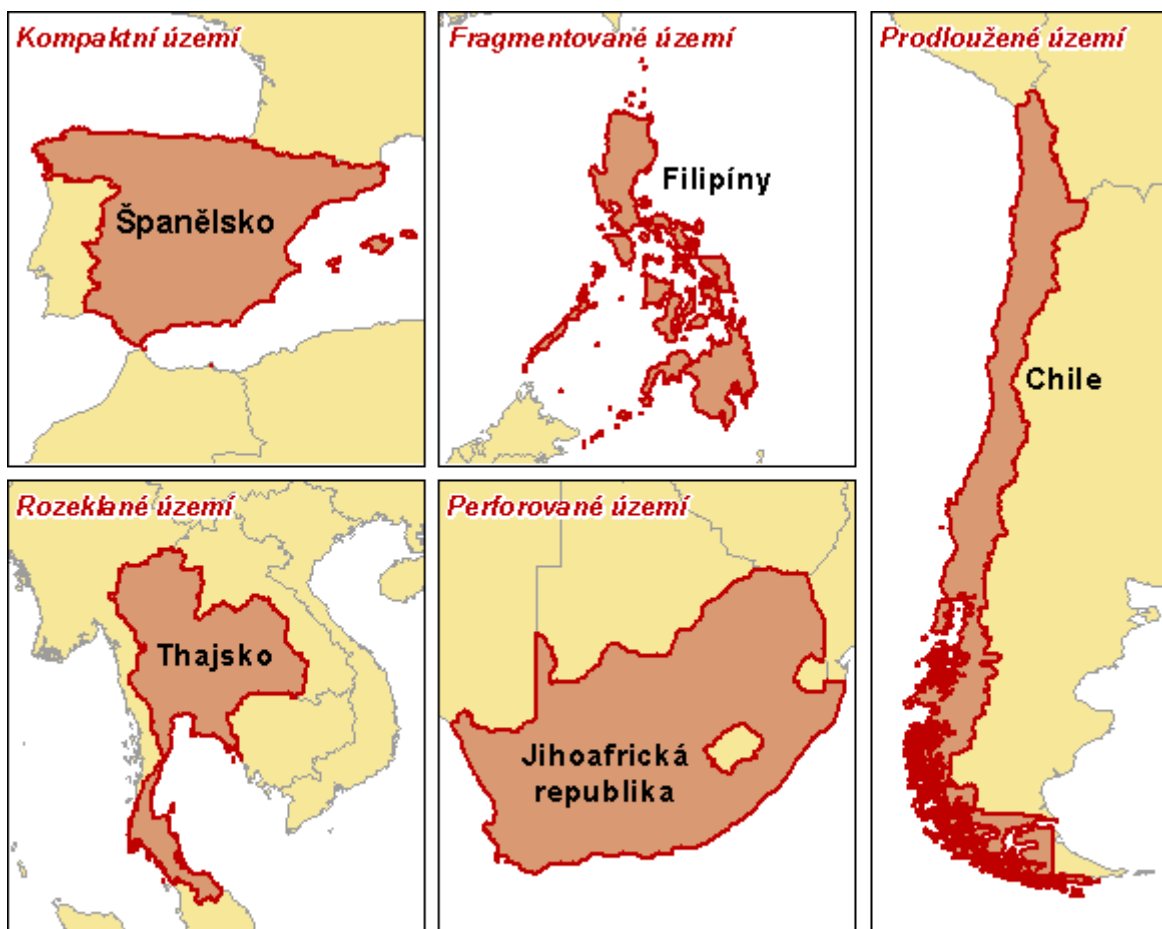

Obr. 4: Vývojové typy pohraničních výběžků ve světě

Zdroj: Alpini 2003

Absence přesného významového uchopení pohraničních výběžků vede k představě, že geografie s tímto termínem nakládá jako s termínem topografickým a nikoliv typologickým. Důvodem může být například to, že výběžek nezapadá do žádné z běžných, mnohdy pouze bipolárních typologií geografického prostoru. Takovými antagonickými typy prostoru jsou např. nížiny a vysočiny, město a venkov, jádro a periferie či vnitrozemí a pohraničí. Mnohdy postačí, jsou-li stanovena kritéria pro vymezení jedné kategorie, načež druhá kategorie je nalezena implicitně. Tento postup však v případě výběžků naráží, jelikož chybí kategorie výběžkům protikladná. Pohraniční výběžky lze považovat pouze za zvláštní subkategorii pohraničí a můžeme se pokusit je z běžného pohraničí vyčlenit. To, že se tak ještě nestalo, navozuje dojem, že přechod z oblasti výběžku do navazujícího pohraničí je velmi individuální a nelze ho nijak zobecnit. Cílem této kapitoly však bude

dokázat, že v případě českých výběžků lze definovat zásadní jednotná kritéria pro jejich vymezení.

Lukáš HLAVINKA, GÚ PŘF MU, Brno 2014
Souřadnicový systém ETR S-89 (různá měřítka)
© 2010 EuroGeographics for the administrative boundaries

Obr. 5: Přehled základních tvarů státního území

Zdroj: vlastní návrh podle Waisová et al. 2007

Existence pohraničních výběžků velmi úzce souvisí s celkovou délkou státní hranice. Ta je na makroúrovni dána tvarem státního území, v mikroregionálním měřítku potom odchylkami od přímého průběhu hraniční čáry, přičemž nejprůmějššími bývají zpravidla hranice geometrické. Státní území mají mnoho rozmanitých tvarových variací. Jejich základní přehled přináší např. Waisová et al. (2007, viz obr. 5). Dokonalou tvarovou kompaktnost by mělo státní teritorium kruhového tvaru. Není třeba dodávat, že takový stát neexistuje. Kruh by zároveň zaručoval, že státní hranice má nejkratší možnou délku. Jestliže bychom vzali rozlohu Česka, která činí přibližně 78 867 km², a současně uvažovali státní území ve tvaru kruhu, potom by jeho hranice měla délku asi 996 km. Přibližná délka skutečné české státní hranice je však 2 290 km, což je přibližně 2,3krát více. Hodnota 2,3

vyjadřuje tzv. ukazatel rozvoje hranic (Šindler 1986)¹¹, jímž rozumíme poměr skutečné délky hranice území a obvodu kruhu se stejnou plochou. Hodnoty ukazatele jsou určeny vztahem:

$$U_{rh} = \frac{L}{2\sqrt{\pi S}}$$

U_{rh} – ukazatel rozvoje hranic,

L – délka státní hranice,

S – rozloha státního území.

Z vnitrozemských států¹² středoevropského prostoru dosahují nižších hodnot tohoto ukazatele např. Slovensko a Maďarsko (shodně 2,0). Můžeme sledovat, že území těchto států je poměrně kompaktní a výběžky téměř nevytváří (na Slovensku je pohraničním výběžkem, navíc ne příliš zřetelným, snad jen region Oravy, v Maďarsku pak oblast Šoproně). Naproti tomu státní hranice Švýcarska je velmi členitá (U_{rh} 2,6) a dává vzniknout mnoha územním výběžkům (např. kantony Schaffhausen a Ženeva, okres Bernina a další). S jistou mírou zjednodušení tak platí, že s rostoucími hodnotami ukazatele rozvoje hranic se zvyšuje i náchylnost státního území k vytváření pohraničních výběžků. Tato zákonitost má však značná omezení a lze ji aplikovat především v Evropě, kde pozvolný a komplikovaný teritoriální vývoj ukončený vznikem národních států nedal prostor k utváření astronomických hranic, které by umožnily vznik výběžků i při relativně nízkých hodnotách ukazatele rozvoje hranic. S takovými výběžky se setkáváme např. v některých federálních státech USA (nejznámějšími jsou tzv. Texas Panhandle či na něj navazující Oklahoma Panhandle).

Lze tedy konstatovat, že pohraniční výběžky jsou v první řadě anomáliemi ve tvaru státního území, které významně narušují jeho kompaktnost a naopak, v souladu s uvedenou typologií státních území, ho přibližují k rozeklanosti. Ačkoliv české výběžky nejsou příliš prostorově výrazné, kdybychom je v rozsahu vymezeném touto prací od českého území odtrhly, státní hranice by se zkrátila o více než 260 km, a to při ztrátě necelých 1 600 km². Hodnota ukazatele rozvoje hranic by tím v případě Česka poklesla na 2,1.

2.3.2 Identifikace českých pohraničních výběžků

Výčet českých pohraničních výběžků stanovuje již zadání této práce. Obhajobu jejich vymezení je však zapotřebí určitým způsobem podložit, proto byla stanovena dvě kritéria, která vyloučí označení jiných lokalit za pohraniční výběžky a u těch předem zvolených zároveň umožní určit jejich přesný územní rozsah. První kritérium vyplývá již ze skutečností uvedených výše. Je jím vysoký podíl státní hranice na celkové vnější hranici

¹¹ Někdy se též užívá označení Wagnerův index (např. Sovinský 2005).

¹² V případě přímořských států jsou hodnoty ukazatele rozvoje hranic zkresleny členitostí pobřeží, případně není délka pobřežní čáry započtena jako délka státní hranice. Takové hodnoty ukazatele potom nejsou porovnatelné s Českem.

regionu, který je dán jednoduše tím, že území výběžku je touto hranicí sevřeno. V případě dané šestice českých výběžků se tento podíl pohybuje přibližně rozmezí 65–85 %¹³.

Druhé kritérium je zvláště nutné při vymezování českých výběžků vůči vnitrozemí, neboť zde není hranice jasně daná, což zatěžuje zařazování obcí vysokou mírou subjektivity autora. Jedná se o polohu mimo Českou kotlinu. Na tomto místě představme tvrzení Trávníčka (1984), podle něž tvoří kotlinovitý reliéf spolu s hydrografickou jednotou Čech ideální geografický základ pro vznik jednoho státního útvaru. Totéž sice už méně platí pro Moravu, i ta má však jednoznačně identifikovatelné koncentrační prostory probíhající moravskými úvaly a dále Moravskou branou do oblasti Ostravské pánve. Okrajová pohoří pak představují přirozená hraniční pásma. Nicméně pohraniční výběžky tato pásma překračují, čímž opouštějí jimi vymezený jádrový prostor českého státu. Ve směru z výběžku do vnitrozemí tak ve všech šesti výchozích případech narážíme na orografickou bariéru, jejíž existenci lze dokumentovat např. pomocí hydrografických map.

Rozvodnice tvořící osy těchto horských bariér vymezují vodopisné sítě výběžků, jež v souladu se sklonem reliéfu spádují směrem k území sousedního státu. Byť se rozvodnice, které obvykle probíhají řídce zalidněným územím vyšších nadmořských výšek, svou jednoznačností v terénu samy nabízejí stát se státní hranicí, v oblastech výběžků se příliš neuplatnily. Naproti tomu zde byl ve zvýšené míře využit geometrický přístup vymezování hranic, podle názoru Sovinského (2005) typicky např. v Javornickém výběžku na přibližně 30 km úseku mezi Bílou Vodou a Vidnavou.

Tato dvě kritéria nám dovolí určit přesný územní rozsah šestice českých pohraničních výběžků. Ten je tedy dán katastrálními územími všech obcí, jejichž populační těžiště leží na ploše ohraničené jednak státní hranicí a jednak rozvodnicí v místě orografické bariéry nacházející se ve směru do vnitrozemí Česka. Přehled obcí jednotlivých výběžků uvádíme v příl. 2. Drobnou výjimku bylo nutné učinit v případě obce Chřibská. Ta byla vzhledem ke své poloze v sevření Lužických hor přičleněna k Šluknovskému výběžku, přestože její katastr je již součástí české vnitrozemské vodní sítě.

I po aplikaci zvolených kritérií však stále nalezneme úseky českého pohraničí, které se rovněž jeví být výběžky, především díky morfologii státní hranice, jež tato území obklopuje. Jedná se např. o oblast tzv. Moravskodyjského trojúhelníku, která však nesplní podmínku polohy vně České kotliny a navíc ani není trvale osídlena. Spornějším případem může být obec Brandov v Krušných horách. Ta je naopak situována za „pohraničními hvozdy“ zcela zřetelně. Na druhou stranu jde ale o území zanedbatelné rozlohy, které by jako výběžek v celostátním měřítku zcela zaniklo. Třetím, poněkud spornějším případem, který lze uvést, je nejsevernější část Hlučínska tvořená obcemi Rohov, Strahovice, Sudice a Třebom. Toto území generalizace neshlazuje ani na mapách menších měřítek, přesto ho

---

¹³ Údaj získán metodou měření linií vrstvy katastrálních území z databáze ArcČR 500, která je určena pro mapy měřítek 1 : 500 000.

za výběžek nelze přijmout, a to i kdybychom pominuli to, že mu chybí horský předěl. Tento vztahově neuzavřený soubor obcí především nemá přirozené integrující centrum a navíc čtyři obce v podmínkách ČR prakticky nemohou vytvořit region s vlastní identitou.

Předkládané pojetí výběžků českého pohraničí se tedy nezakládá pouze na hranicích politických, ale využívá rovněž hranic fyzickogeografických. Díky tomu je velmi blízké konceptu poloenkláv, resp. poloexkláv (Sovinský 2005)¹⁴. Těmi jsou podle autora území, která jsou se zbytkem státu spojena, ale z různých důvodů jsou pro stát, kterému patří, těžko či složitěji dostupná. Mohou být od zbytku státu oddělena vysokým horským hřebenem a cesta do takového území vede pouze přes cizí státní území. Dvě poloexklávy má např. Rakousko v tyrolském úseku hranic. Jedná se o území Kleinwalsertal (viz příl. 4) a Jungholz, přičemž obě jsou dostupná pouze z německé strany. Český prostor v současnosti poloexklávami v absolutním slova smyslu nedisponuje. Pohraniční výběžky k nim však mají poměrně blízko, pouze s tím rozdílem, že spojení se zbytkem Česka sice existuje, nicméně je méně kvalitní. Poloenklávu v Česku jednu, byť jen velmi malou, rozeznat můžeme. Představuje ji osada a především lyžařské středisko Kasárna na česko-slovenské hranici.

---

¹⁴ Jde o vzájemně kompatibilní pojmy, u nichž záleží jen na pozici mluvčího.

3 HISTORICKÝ EXKURZ DO VÝVOJE VÝBĚŽKŮ

3.1 Stručný teritoriální vývoj českého státu

V průběhu dlouhého historického vývoje prošlo české státní území řadou mnohdy velmi značných teritoriálních proměn. Krystalizační jádra prvních známých politických koncentrací západních Slovanů na našem území – Sámovy říše a Velkomoravské říše – byla situována při dolním a středním toku Moravy. S postupujícím nápirem Maďarů po pádu Velkomoravské říše se politická koncentrace českých Slovanů přesunula do zcela nové sídelní oblasti – do Čech. Pro vedoucí postavení měly Čechy příznivější geografickou polohu i tvar reliéfu než Morava. Jejich přirozené ohrazení bylo tvořeno horami, které chránil pás pralesů až poměrně dlouho do středověku. Tak se postupně zformoval hraniční význam rozvodí uvnitř tohoto pohraničního hvozdu (Trávníček 1984).

Za Přemyslovců se staly územním jádrem státního útvaru Čechy s Moravou trvale spojenou s Čechami od první poloviny 11. stol. Již od 10. století se projevovala snaha rozšířit naše území za horská hraniční pásma, především proti toku Ohře do Chebska a ve směru labského proudu do Míšně. Poté, co muselo slovanské obyvatelstvo na Moravě nejprve pod tlakem maďarských útoků a později i kvůli německé kolonizaci vyklidit své pozice mezi Dunajem a Dyjí, začalo svou politickou moc rozšiřovat přes Moravskou bránu do povodí Odry, kde se postupně vyvinulo knížectví Opavské (Trávníček 1984).

V první polovině 14. století se začaly s českým státem spojovat jednotlivé části rozdrobeného Slezska. Rozhodující bylo v roce 1335 podepsání Trenčínské smlouvy, která ustanovila Slezsko jednou z historických zemí Koruny české. Do trvalého státoprávního poměru k českému státu se v této době dostalo také Těšínsko (Trávníček 1984).

Poslední trvalejší součástí našeho státu bylo území Horní a Dolní Lužice. Spojování obou Lužic s Českou korunou bylo postupné a ukončeno bylo v roce 1373, kdy se spolu s Dolní Lužicí podařilo na krátko získat i Braniborsko. V první čtvrtině 15. století se tak teritoriální vývoj zemí Koruny české v podstatě stabilizoval (Trávníček 1984). V této době ji tvořily České království, jehož přímou součástí bylo tehdy i Kladsko, dále Markrabství moravské, jednotlivá slezská knížectví, obě Lužice a Chebsko, které si ovšem zachovávalo charakter říšského území se všemi atributy samostatnosti (Janák a Hledíková 1989).

V období do třicetileté války docházelo jen k nevýrazným změnám. Až její průběh připravil Českou korunu o Dolní i Horní Lužici. Nejrozsáhlejší územní ztrátu však české země utrpěly v době tereziánské. Po prohrané první slezské válce si Prusko v roce 1742 vynutilo odstoupení větší části Slezska a celého Kladska. Šlo prakticky o poslední teritoriální změny týkající se rozsahu zemí České koruny (Trávníček 1984).

Za základ státního území Československé republiky byly vzaty zbylé české země ve svých historických hranicích, čímž padly i pokusy Němců o připojení českého pohraničí k Rakousku či Německu (Janák a Hledíková 1989). Princip historických hranic však nemohl být uplatněn v místech, kde hranice dosud nevedla (Sovinský 2005). Změny při

historických hranicích vznikly západně od Odry ziskem Hlučínska v roce 1919, o jehož připojení k Československu rozhodly především národnostní důvody, neboť toto území bylo osídleno převážně českým obyvatelstvem. Ze strategických a dopravních důvodů byla k našemu území připojena část Vitorazska (podle rakouského města Weitra), Valticko a tzv. Moravskodyjský trojúhelník (Trávníček 1984). Spor o Těšínsko mezi Československem a Polskem byl vyřešen teprve v roce 1920, a to tak, že východní část s většinou vlastního Těšína (dnešní polské město Cieszyn) byla předána Polsku, zatímco západní část zůstala na české straně (Janák a Hledíková 1989).

3.2 Formování oblastí výběžků

Z historickogeografického hlediska mají všechny sledované výběžky českého pohraničí několik společných atributů. Můžeme o nich hovořit jako o fragmentech rozsáhlejších územních celků, o které Česká koruna v průběhu svého historického vývoje přišla. Dalším ze společných znaků je skutečnost, že na prvotním osídlení těchto lokalit se zpravidla podílelo slovanské obyvatelstvo. Vedoucí úlohu zde však ve vrcholném středověku převzali němečtí kolonizátoři. Národnostní nesoulad mezi obyvatelstvem České kotliny a moravských úvalů a obyvatelstvem pohraničí celá staletí přispíval k uvolňování pout k českému státu, který vyvrcholil nuceným odstoupením německého pohraničí nacistickému Německu v září roku 1938. Německo se po vzniku Československé republiky stalo také společným zahraničním sousedem našich pohraničních výběžků. A tak i základní mezinárodněprávní úpravu průběhu státní hranice, Versailleskou mírovou smlouvu z roku 1919, mají všechny výběžky společnou.

Chebsko, zahrnující v některých obdobích svého značně složitého vývoje i Ašsko, tvořilo po dlouhou dobu teritoriálně samostatnou jednotku. Ve 12. století bylo území Chebska trojnásobně větší než dnes a sahalo až do pramenné oblasti Ohře. Českým zemím definitivně připadlo roku 1322, avšak tehdy již bez některých svých původních územních součástí. Ašsko se podařilo připojit v následujícím desetiletí, ale již roku 1422 ho získali jako nezávislé na Chebsku Zedtwitzové. Svou autonomii si pak Ašsko udrželo dokonce o několik let déle než Chebsko, až do roku 1775 (Trávníček 1984).

Šluknovsko a Frýdlantsko jsou v souvislosti s církevním rozdělením součástí českého státu trvale již od roku 1241. Vyvinuly se v oblasti tzv. Záhvozdí, u nás označovaného jako Žitavsko (oblast dnes německého města Zittau). Toto území patřilo do roku 1412 přímo k Čechám, od tohoto roku pak k Horní Lužici. Teprve však v roce 1635, kdy byla Horní Lužice postoupena Sasku, utvořila nová státní hranice z obou území výběžky (Trávníček 1984).

Povrchový spád Broumovska ke Kladsku do jisté míry předurčil společný vývoj obou těchto oblastí v počátcích českého státu. Roku 1213 Broumovsko obdrželi benediktini z Prahy-Břevnova a roku 1260 jim jejich vlastnictví potvrdil Přemysl Otakar II., čímž ho definitivně ze svazku s Kladskem vyčlenil (Kláster Broumov, online). Další vývoj Kladska pak probíhal odlišně od ostatních českých oblastí. Jeho poloha v kotlině s povrchovým

sklonem k Odře od počátku přispívala ke stále těsnějšímu přimykání ke Slezsku. Uvolňování pout s Čechami potom ještě zesílilo povýšením Kladska na hrabství v roce 1462 (Trávníček 1984).

Ztráta Kladského hrabství v době tereziánské vytvořila hluboký zářez do území České koruny a spolu se ztrátou velké části Slezska v téže době se podílela také na zformování dalšího pohraničního výběžku – Javornického. Tato hornatá část někdejšího Niského knížectví, k němuž na české straně patřilo ještě Jesenicko a Zlatohorsko, byla Berlínským mírem v roce 1742 odtržena od svého přirozeného centra, dnešní polské Nisy.

Osoblažsko, v rozporu s přívlastky v názvech dvou svých obcí (Slezské Pavlovice a Slezské Rudoltice), prakticky celý svůj historický vývoj spojilo s Moravou. Už na začátku 11. století zdejší statky získalo olomoucké biskupství a k němu území náleželo i administrativně. Proto bylo dáno pod moravskou správu. Když se pak původně moravské Opavsko roku 1318 osamostatnilo, zůstaly biskupské statky na jeho území jako tzv. moravské enklávy¹⁵, od poloviny 17. století obklopené už výhradně Slezskem. K faktické likvidaci této územněsprávní diskontinuity došlo až při novém administrativním dělení Československa v roce 1949 (Trávníček 1984). Je možné se právem domnívat, že ono správní spojení s Moravou přispělo k tomu, že tento územní výběžek nebyl při dělení Slezska v roce 1742 odevzdán Prusku, ale zůstal součástí Habsburské monarchie. Versailleská mírová smlouva z roku 1919 pak fakticky ustanovila splynutí Osoblažska v širší území. Kromě Hlučínska, které bylo připojeno nepodmíněně, příslušelo podle ní Československu podmíněně také Hlubčicko ležící mezi Osoblažským výběžkem a Opavou. Připojeno mělo být v závislosti na výsledku plebiscitu konaném v přilehlém Horním Slezsku, a to tehdy, pokud by se z Hlubčicka směla stát exkláva Německa. Plebiscit však navzdory očekávání vyzněl pro Německo, a Osoblažsko si tak zachovalo tvar i charakter pohraničního výběžku (Sovinský 2005).

V situaci, kdy mladé Československo potřebovalo najít území, které by nabídlo Německu jako kompenzaci za své územní požadavky, byly pohraniční výběžky často první na řadě. Části Ašského, Šluknovského a Frýdlantského výběžku tak byly nabízeny jako částečná územní protihodnota vůči nárokům na Kladsko, Hlubčicko a Ratibořsko (Sovinský 2005). Snahy o zarovnání pohraničních výběžků znovu vypluly na povrch i na konci druhé světové války, a to snad v ještě radikálnější podobě. Když prezident Beneš v únoru 1945 předložil návrh na úpravu hranice s Německem, počítal s odstoupením části historického Chebska, Šluknovského výběžku, Frýdlantska, Broumovska a oblasti mezi Javorníkem a Osoblahou. Náhradou těchto území měly být především oblasti s ostrůvky českého osídlení – zvláště jižní Kladsko a území v Horním Slezsku (Kučera 2005).

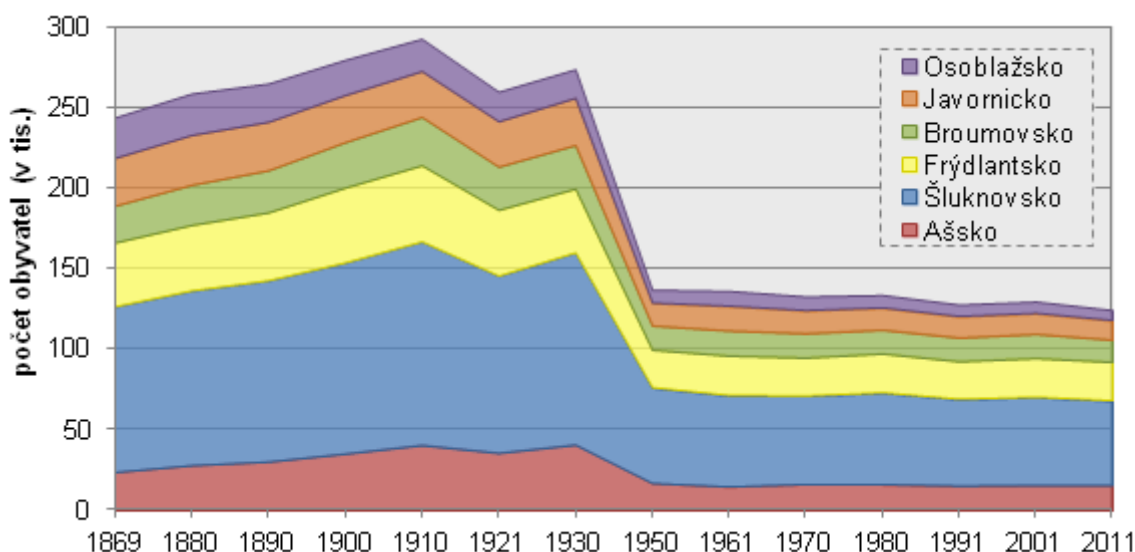
---

¹⁵ Vedle celého Osoblažska se jednalo ještě o oblast západně od Opavy a o panství Ketř (dnes Kietrz v Polsku).

3.3 Dlouhodobý vývoj obyvatelstva a národnostní vývoj

3.3.1 Období před druhou světovou válkou

První moderní sčítání lidu uskutečněné v roce 1869 zaznamenalo na území všech pohraničních výběžků dohromady 243 904 přítomných obyvatel. Proběhlo v době pokračující urbanizace obyvatelstva poháněné zejména industrializací měst. Do tohoto období lze rovněž zasadit průběh dynamické fáze demografického přechodu. Všechny tyto uvedené procesy společně nastolily celkový trend vývoje obyvatelstva českých zemí až do první světové války. Ještě do roku 1880 populačně rostly všechny pohraniční výběžky. V následujícím desetiletí se však jejich vývoj začíná postupně rozrůžňovat. Čtveřice českých výběžků zaznamenává nepřetržitý růst počtu obyvatel až do sčítání v roce 1910. Růst je zvláště intenzivní na Ašsku, kde ho lze spojovat s úspěšnou industrializací regionu. Jen mezi lety 1869 a 1910 zde vzrostl počet obyvatel o více než 70 %. Naproti tomu oba výběžky českého Slezska obyvatelstvo od sčítání z roku 1890 stabilně ztrácí. V jejich případě se industrializace příliš nezdařila, a tak ani předpokládaný vyšší přirozený přírůstek nedokáže kompenzovat ztráty vyvolané silnou emigrací z těchto regionů.

Obr. 6: Vývoj počtu obyvatel v pohraničních výběžcích v letech 1869–2011

Zdroj: ČSÚ (Historický lexikon obcí ČR 1869–2005; Statistický lexikon obcí 2013); vlastní výpočet

Zásadní změnu ve vývoji znamenala první světová válka, která populační růst všech výběžků obrátila v pokles. Na jejím konci způsobila značnou devastaci populace ještě epidemie španělské chřipky postihující zejména osoby v produktivním věku. Progresivní vývoj obyvatelstva se podařilo obnovit ve 20. letech 20. století v důsledku očekávané poválečné kompenzační vlny zvýšené porodnosti. Z výběžků ho však zachytily pouze Ašsko a Šluknovsko. Ostatní zájmová území prožívala z hlediska populačního vývoje stagnaci či dokonce mírný pokles. Počet obyvatel Čech, Moravy a Slezska jako celku však v roce 1930 kulminoval.

V následujících letech byla hlavním moderátorem událostí nejen na území výběžků národnostní struktura obyvatelstva, jejíž historický vývoj je tak nutné si stručně přiblížit. V průběhu 13. století začíná zvláště v některých částech pohraničí českých zemí působit vnější (německá) kolonizace. Příliv německých obyvatel pokračoval v 16. a 17. století s postupem luteránství, dále pak v době pobělohorské a po třicetileté válce, kdy měli němečtí imigranti nahrazovat demografický úbytek způsobený mnohaletým válčením (Kastner 1996). Ačkoliv tak bylo např. Javornicko a Osoblažsko původně osídleno slovanským obyvatelstvem (viz např. Melzer a Schulz 1993, Žáček 2005), i zde vedoucí úlohu postupně přebírá německé etnikum. To v oblastech výběžků dominovalo i po vzniku samostatného Československa, přestože tehdy se zde již prosazuje i česká menšina tvořená především rodinami zaměstnanců ve státních službách.

V roce 1930 byly tedy všechny pohraniční výběžky prakticky výlučně německé (viz tab. 2). Nejsilnější německá majorita je doložena na Javornicku a Osoblažsku. Nejmenší podíl příslušníků československého národa však vykazuje Ašsko, kde se jinak uplatňuje relativně významná menšina jiných národností a cizích státních příslušníků. Největší českou minoritu nalézáme na Broumovsku. České obyvatelstvo zde bylo pravděpodobně stabilizováno místními textilními podniky, které přitahovaly pracovní sílu např. z blízkého, avšak již etnicky českého Policka (podle Police nad Metují). Jenom v Broumově bylo sčítáním v roce 1930 zastiženo 1 431 osob hlásících se k české národnosti s více než 13% podílem na obyvatelstvu ve městě. Tuto skutečnost lze zobecnit, protože české obyvatelstvo se v pohraničí zdržovalo spíše ve městech.

Tab. 2: Národnostní složení obyvatelstva pohraničních výběžků k 1. 12. 1930

Obec	Počet obyvatel	z toho					
		německé národnosti		české národnosti		jiné národnosti včetně cizinců	
		abs.	[%]	abs.	[%]	abs.	[%]
Ašsko	40 415	37 064	91,7	478	1,2	2 873	7,1
Šluknovsko	119 732	110 361	92,2	5 988	5,0	3 383	2,8
Frýdlantsko	39 800	35 582	89,4	1 919	4,8	2 299	5,8
Broumovsko	27 006	23 934	88,6	2 479	9,2	593	2,2
Javornicko	29 308	27 841	95,0	649	2,2	818	2,8
Osoblažsko	17 681	16 778	94,9	315	1,8	588	3,3
Celkem	273 942	251 560	91,8	11 828	4,3	10 554	3,9
České země	10 516 247	3 070 938	69,5	7 308 900	29,2	136 409	1,3

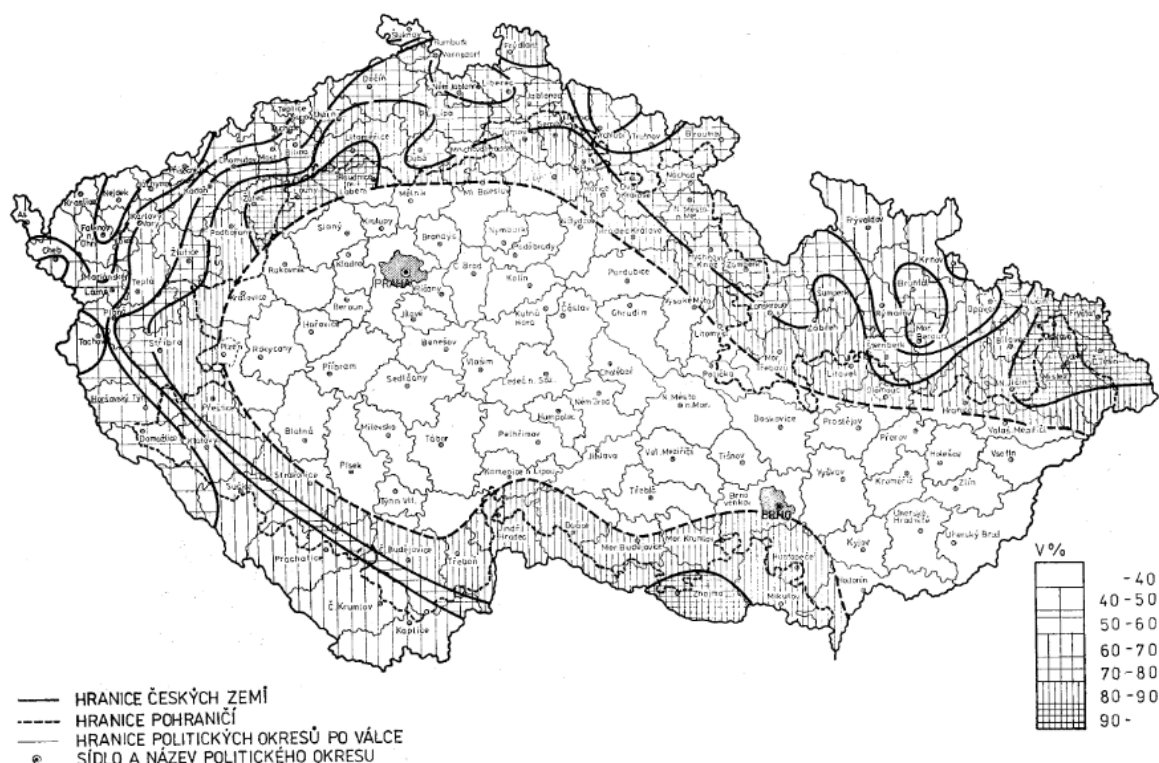
Zdroj: Statistický lexikon obcí v Republice československé (země Česká 1934; země Moravskoslezská 1935); vlastní výpočet

V následujících dvou desetiletích obyvatelstvo Čech, Moravy a Slezska čelilo sérii několika významných migračních pohybů, které populační základnou výběžků zcela otřásly. K jejich přesnější identifikaci bohužel schází sčítání z roku 1940. Spouštěčem prvního z nich byl tzv. mnichovský diktát, jímž bylo Československo nuceno v rámci

odstoupení tzv. sudetských území vydat Německu značnou část svého pohraničí. Česká menšina pod značným tlakem houfně opouští okupovaná území a hledá útočiště ve vnitrozemí (Žáček 2005). V průběhu války lze ve výběžcích očekávat celkovou depopulaci způsobenou mimo jiné množstvím osob narukujících do německé armády či deportací Židů.

3.3.2 Období po druhé světové válce

Období bezprostředně po skončení druhé světové války se vyznačovalo velkou dynamikou změn. Pro směr dalšího vývoje byl zcela určující odsun německých starousedlíků, který v prostředí pohraničních výběžků znamenal prakticky kompletní výměnu obyvatel. Dosídlování pohraničí začalo prakticky souběžně s odsunem. Jeho hlavní fáze se odehrála v prvních třech poválečných letech. Noví osídlenci se rekrutovali především z přilehlého vnitřního pohraničí Čech a Moravy. Po vyčerpání vnitřních zdrojů se k nim postupně přidali i reemigranti z dalších evropských zemí, mezi nimi tvořili početnou skupinu volynští Češi (Kastner 1996).

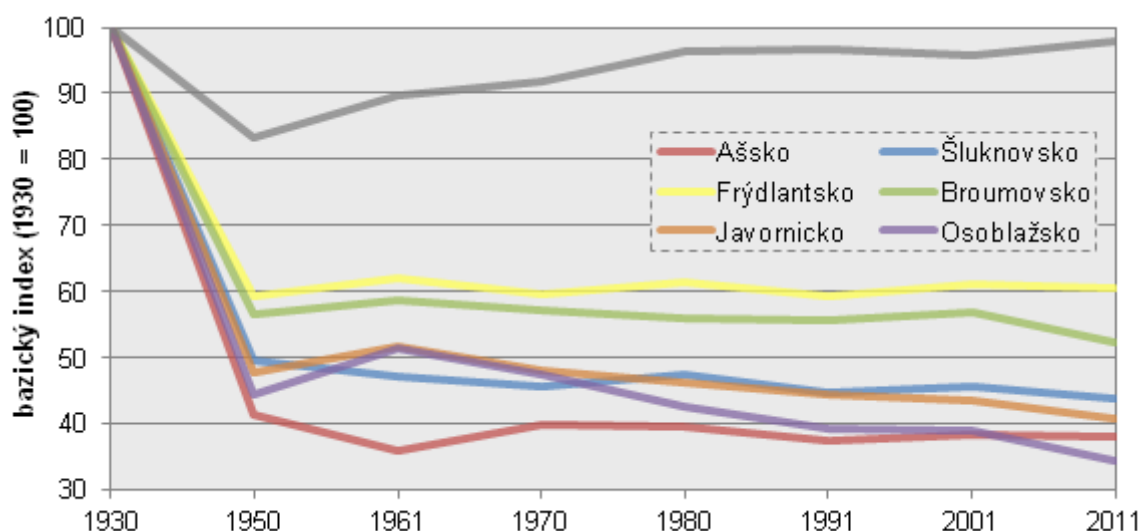

Obr. 7: Odhad úrovně osídlení pohraničí českými a slovenskými zemědělci v roce 1947 vzhledem k roku 1930

Zdroj: Slezák 1978

Z mnoha aspektů dosídlování zdůrazníme, že probíhalo nerovnoměrně v prostoru i v čase. Z obr. 7 je zřejmé, že rychleji se podařilo obsadit exponované lokality v okolí větších měst a území přiléhající k vnitrozemí. Naproti tomu v periferních venkovských oblastech, k nimž řadíme i území výběžků, bylo dosídlení „méně kvalitní“ a

s pravděpodobnou vyšší intenzitou se zde projevoval zpětný migrační proces. Již v roce 1947 bylo v podstatě předurčeno, s jakými výsledky dosídlovací práce v jednotlivých výběžcích skončí (srovnej obr. 7 a 8), a to i přesto, že dosídlovací akce bylo nutné v těchto problematických regionech opakovaně organizovat ještě v 50. a na začátku 60. let (Kastner 1996). Relativně lépe se noví imigranti usazovali na Frýdlantsku a Broumovsku. Ostatní území výběžků v čele se severozápadním cípem Šluknovska patřila v kontextu českého pohraničí k regionům s nejnižší úrovní dosídlení.

Obr. 8: Bazický index vývoje počtu obyvatel v pohraničních výběžcích a v ČR v letech 1930–2011

Zdroj: ČSÚ (Historický lexikon obcí ČR 1869–2005; Statistický lexikon obcí 2013); vlastní výpočet

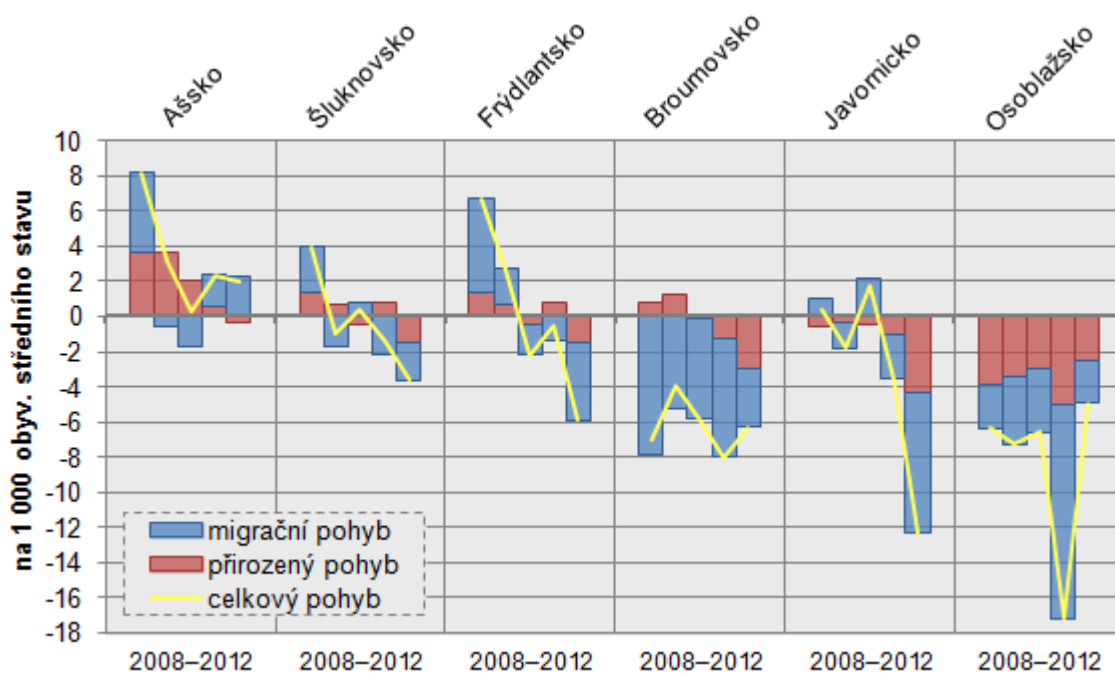
Imigranty byli převážně mladí lidé, kteří měli být v budoucnu zárukou progresivního demografického vývoje. Výrazným rysem českého pohraničí v poválečném období tak byla vysoká natalita. Hrubá míra porodnosti překonala v roce 1946 v někdejší politické okrese Rumburk a také na Osoblažsku hranici 40 ‰, což byla v té době na české poměry rekordní hodnota¹⁶. A vysokých hodnot bylo dosaženo i v dalších výběžcích (Slezák 1978).

Vysoké populační přírůstky se na českém území udržely téměř až do konce 50. let a měly za následek postupné dorovnávání počtu obyvatel. Pohraničí mělo sice po odsunu zhoršenou výchozí pozici – nižší populační základnu, jejíž věková struktura byla na druhou stranu velmi mladá a zajišťovala vyšší tempo přirozeného populačního růstu. Z hlediska stability obyvatelstva však v některých oblastech stále existovaly vážné problémy. Ani dosídlování v 50. letech, které se zaměřilo zejména na neatraktivní zemědělské regiony, nepřineslo očekávané výsledky. Výběr osídlenců byl velmi povrchní a často byli do pohraničí doporučováni lidé, jichž se potřebovali ve vnitrozemí zbavit. Mnozí dosídlenci

¹⁶ Na území České republiky byla v roce 1946 hrubá míra porodnosti 22,1 ‰ (ČSÚ: Demografická příručka 2012).

využívali pobídek ze spekulativních důvodů a po krátké době se vraceli zpátky do vnitrozemí (Kastner 1996).

Z pohledu populačního vývoje mezi lety 1950 a 1960 lze pohraniční výběžky řadit k těmto nestabilním územím. Vyšší porodnost jen s obtížemi dokázala vyrovnávat odchod obyvatel za lepšími životními podmínkami. Řada lidí využila pobídek a zamířila do tehdy růstových oblastí státem subvencovaného těžkého průmyslu. Nejvíce obyvatel v tomto období ztratil Ašský výběžek (bezmála 13 %). Za jeho populačním úpadkem stálo především rozhodnutí o vytvoření hraničního pásma a s ním spojené vysídlení obcí ležících v blízkosti hraniční čáry. Opačný trend vývoje obyvatelstva zaznamenáváme možná poněkud překvapivě u výběžků českého Slezska. Příčiny se hledají obtížně. Relativně dobře se zde mohli usazovat především zemědělství dosídlenci, pro které byly podle Slezáka (2007) pro své pracovní a sociální vymoženosti atraktivními zaměstnavateli státní statky. Ty byly obvykle zakládány v hornatých částech pohraničí Česka, ovšem zdejší statky měly k dispozici také dostatek úrodné zemědělské půdy, a byly tak schopny absorbovat větší množství pracovní síly.

Obr. 9: Pohyb obyvatelstva v pohraničních výbězcích v letech 2008–2012

Zdroj: ČSÚ (Databáze demografických údajů za obce ČR); vlastní výpočet

Trendem dalších desetiletí se stal pozvolný pokles počtu obyvatelstva žijícího ve výbězcích. Narušen byl pouze dvakrát. 70. léta se nesla ve znamení vládních pronatalitních opatření, která i územím pohraničních výběžků nakrátko zajistila populační růst. Progresivní fáze vývoje obyvatelstva pak byla zaznamenána ještě mezi cenzy 1991 a 2001. Růstová období však postihla vždy jen čtveřici českých výběžků. Javornický a Osoblažský výběžek v datech ze sčítání obyvatelstvo trvale ztrácí již od roku 1961. Jejich populační regrese je podmíněna hlavně migračně a odráží velmi nízkou atraktivitu těchto území.

Zatímco ostatní výběžky se více méně udržují na úrovni poválečného dosídlení, Javornicko od roku 1961 dále ztratilo přes 20 % své populační základny a Osoblažsko dokonce plnou jednu třetinu obyvatel. Jelikož bylo Osoblažsko výrazně ztrátové už před druhou světovou válkou, přišlo za celé období 1869–2011 o více než tři čtvrtiny obyvatel.

V pětiletém období 2008–2012 si kladnou bilanci populačního vývoje udržuje pouze Ašsko (viz obr. 9). Naproti tomu stabilní celkový úbytek obyvatelstva pohybující se v relativním vyjádření kolem 6 ‰ vykazuje Broumovsko. Ještě více depopulační je území Osoblažského výběžku, kde celkový úbytek dosáhl v roce 2011 rekordní hodnoty 17,1 ‰. Zbylé pohraniční výběžky zaznamenaly jak roky populačního růstu, tak úbytku. V souhrnu daného období však obyvatelstvo přirozenou i migrační měnou spíše ztrácely. Z obr. 9 rovněž vyplývá, že důležitější složkou celkového pohybu obyvatelstva je migrace, která v sobě z části odráží celkovou situaci v regionu.

4 ANALÝZA SOUČASNÝCH VNITŘNÍCH PODMÍNEK VÝBĚŽKŮ

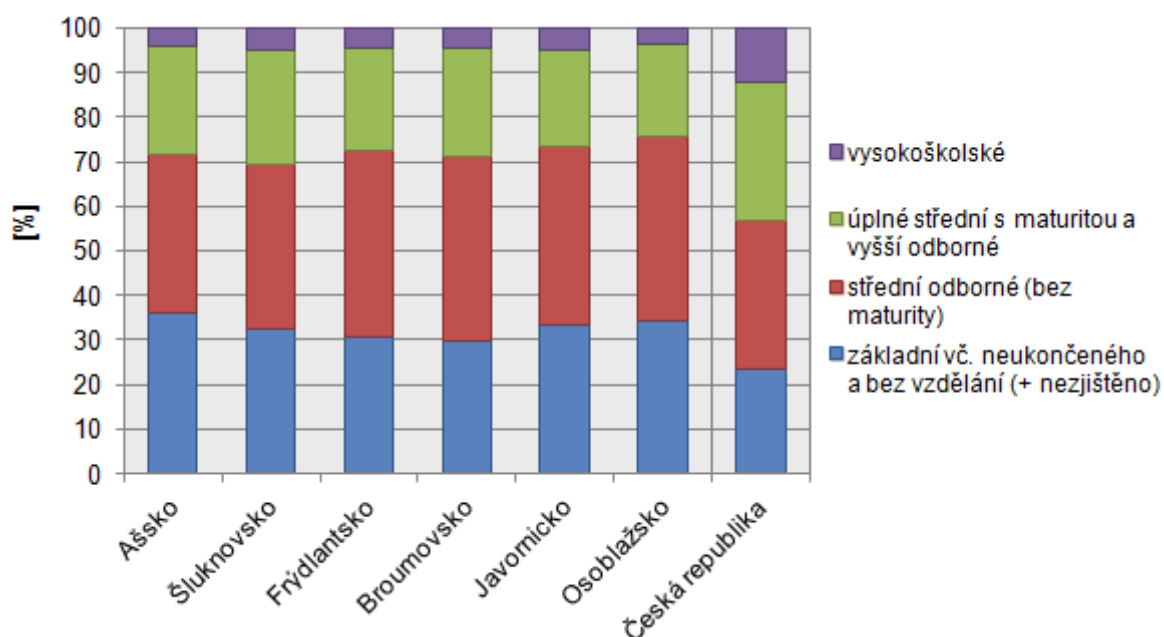
4.1 Vybrané struktury obyvatelstva

Tab. 3: Věková struktura obyvatelstva v pohraničních výběžcích k 26. 3. 2011

Výběžek	Podíl věkových skupin [%]			Index stáří
	0–14	15–64	65+	
Ašsko	15,9	70,0	14,1	88,2
Šluknovsko	16,1	69,4	14,5	90,3
Frýdlantsko	16,3	69,9	13,8	85,0
Broumovsko	15,5	68,7	15,8	102,5
Javornicko	15,1	69,5	15,4	101,8
Osoblažsko	15,4	69,2	15,4	100,3
ČR	14,3	69,6	15,8	110,5

Zdroj: ČSÚ (Statistický lexikon obcí 2013)

Pohraniční výběžky se vyznačují relativně příznivou věkovou strukturou obyvatelstva (viz tab. 3). Ta může být ještě reliktem poválečného dosídlování, které deformovalo věkovou strukturu na mnoho let dopředu. Index stáří, porovnávající poproduktivní a dětskou složku populace, v případě Ašska, Šluknovska a Frýdlantska dosud nedosáhl hraniční hodnoty 100. V ostatních zájmových regionech byla tato hranice sice překonána, ale jen velmi těsně, kdežto v celém Česku už index stáří přesáhl hodnotu 110. Početnější mladá složka obyvatelstva by se v budoucím vývoji pohraničních výběžků mohla stát garantem populačního růstu, ovšem pouze za předpokladu, že dojde k omezení současných migračních ztrát.

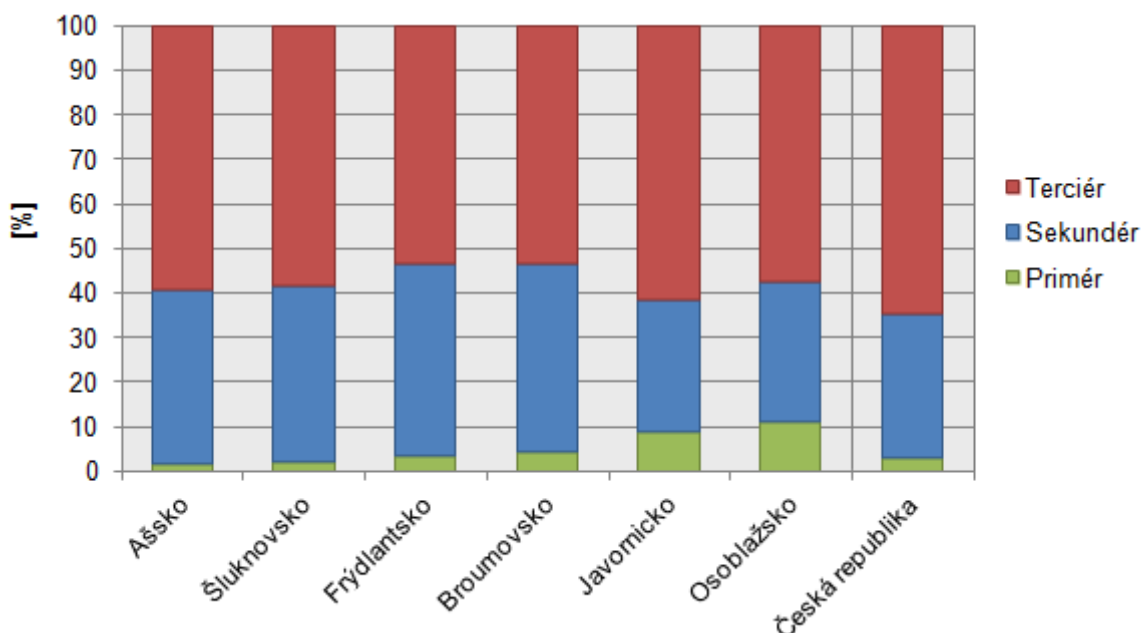

Obr. 10: Struktura obyvatelstva staršího 15 let v pohraničních výběžcích podle nejvyššího ukončeného vzdělání k 26. 3. 2011

Zdroj: ČSÚ (SLDB 2011)

Dle očekávání vykazují všechny pohraniční výběžky ve srovnání s celou ČR výrazně nižší úroveň vzdělanosti obyvatelstva (viz obr. 10). Nejhuře je na tom Osoblažsko, kde je podíl obyvatelstva staršího 15 let s alespoň středoškolským vzděláním ukončeným maturitou o 19 procentních bodů nižší, než je republikový průměr (24,6 % vs. 43,6 %). Nejlépe si v tomto ohledu stojí Šluknovsko (30,9 %), které se českému průměru přibližuje na necelých 13 procentních bodů. Situaci výběžků však zkresluje mladší věková struktura, která vzhledem k celému Česku zvyšuje podíl osob nacházejících ve vzdělávacím procesu.

Vzdělanostní úroveň obyvatelstva úzce závisí na velikostní struktuře obcí. Pracovní příležitosti pro kvalifikované pracovníky se koncentrují do větších center, proto také oba výrazně venkovské výběžky české části Slezska disponují nejnižším podílem obyvatel s alespoň maturitním vzděláním. Přesto se paradoxně na Javornicku setkáváme s největším podílem vysokoškoláků (5,4 %). Ten je i tak o více než sedm procentních bodů nižší než celorepublikový průměr (12,5 %).

Obr. 11: Zaměstnanost podle základních sektorů národního hospodářství v pohraničních výběžcích k 26. 3. 2011

Zdroj: ČSÚ (SLDB 2011)

Příslušnost obyvatelstva k sektorům národního hospodářství vyjadřuje základní strukturu ekonomiky. Nejprogresivnějším sektorem je v rámci třísektorového modelu terciér. Na území pohraničních výběžků je jeho podíl na zaměstnanosti menší, než je v Česku obvyklé. Zatímco na národní úrovni dosahuje zaměstnanost ve službách podílu 65,1 %, ve výběžcích se pohybuje v rozmezí 53,6 až 61,7 %. Nejnižší je na Frýdlantsku a Broumovsku, kde mimo jiné nápadně koresponduje s poměrně malým podílem

zaměstnaných ve službách pro podniky (3,9 %), který je produktem nízké podnikatelské aktivity v regionu (blíže viz tab. 9)¹⁷.

V případě sekundéru je situace jednotlivých výběžků značně diverzifikovaná. Ve všech čtyřech českých výbězcích má sektor průmyslu a stavebnictví na zaměstnanosti výraznější podíl než v rámci celého Česka (přibližně o 10 procentních bodů). S nejvyšším podílem zaměstnaných v sekundéru se setkáváme na Frýdlantsku (43,5 %), které leží v zázemí liberecké průmyslové aglomerace, a Broumovsku, kde z hlediska zaměstnanosti sehrává podstatnou úlohu textilka VEBA. Javornicko a Osoblažsko nezachytily v dobách industrializace hlavní rozvojový impuls a svůj zemědělský ráz si uchovaly až do současnosti. Primární sektor hospodářství zde tak stále dosahuje velmi významného podílu na zaměstnanosti. Hodnoty 8,3, resp. 10,7 % několikanásobně převyšují celostátní průměr 2,7 %.

4.2 Trh práce

Nezaměstnanost je fenoménem s výraznou schopností vypovídat o aktuálním výkonu regionální ekonomiky¹⁸. Nejnížší úroveň podrobnosti ukazatele míry registrované nezaměstnanosti od roku 2012 bohužel představují okresy, které jsou pro detailní zachycení prostorových disparit příliš hrubými jednotkami, což si vynutilo využití dat starších, konkrétně z období let 2007–2011. Uvedené období postihuje mimo jiné nástup a průběh ekonomické recese, s jejímiž následky se česká ekonomika do konce roku 2011 ještě nestihla plně vyrovnat.

Míra nezaměstnanosti ve všech pohraničních výbězcích za tuto dobu prošla podobným, poměrně bouřlivým vývojem, který odráží trendy patrné na úrovni celé ČR (viz obr. 12). I přesto zůstaly meziregionální difference v úrovni nezaměstnanosti jednotlivých území přibližně zachovány. V návaznosti na roční hospodářský cyklus je nejnížší nezaměstnanosti zpravidla dosahováno v říjnu, sekundární minimum se může vyskytovat ještě také v červnu. Nejvíce nezaměstnaných je naopak běžně evidováno v měsících leden a únor. Po zaházení těchto pravidelných fluktuací zjišťujeme, že situace na trhu práce se díky expanzi české ekonomiky zlepšovala až do podzimu roku 2008, kdy se začaly projevovat první náznaky nastupující krize.

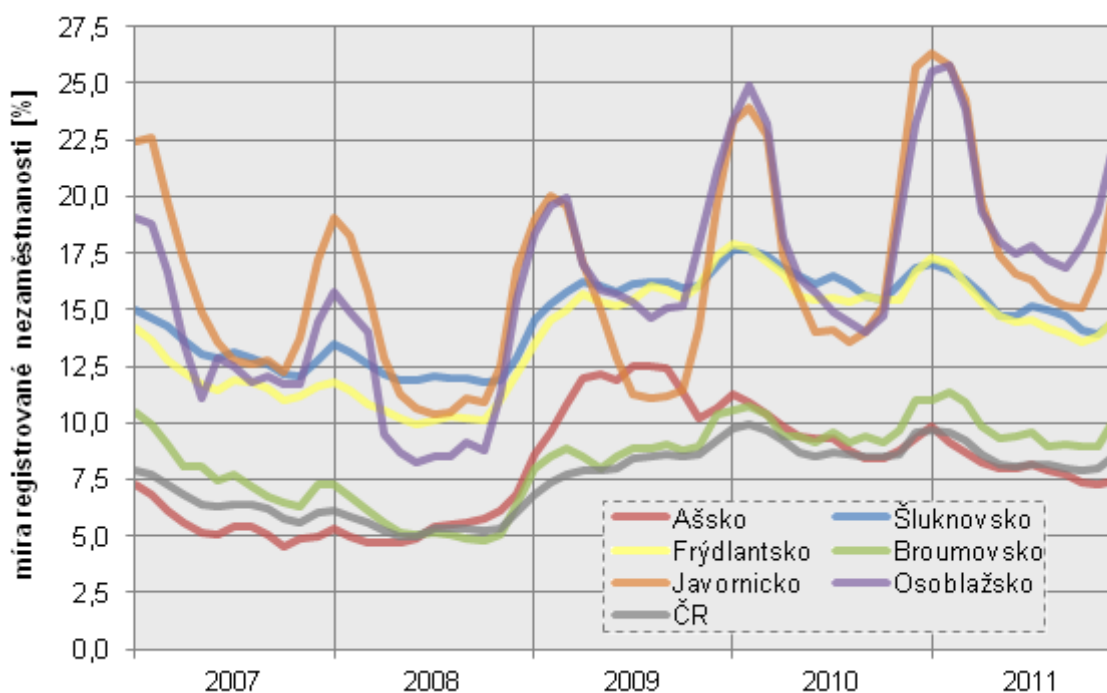
Inflexního bodu na pomyslné křivce hospodářského vývoje bylo nejdříve dosaženo na Ašsku, jehož ekonomika je ze všech výběžků nejsilněji svázána s ekonomikou Německa. Nástup hospodářské recese zde proběhl také s největší razancí. Zatímco všechny ostatní pohraniční výběžky prožívaly ještě v říjnu roku 2008 obvyklý pokles nezaměstnanosti, na

---

¹⁷ Společnosti podnikající v progresivním terciéru patrně nemají komu své výrobní služby poskytovat.

¹⁸ Do konce roku 2011 byla míra registrované nezaměstnanosti zveřejňovaná Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR v podstatě jediným dostupným makroekonomickým ukazatelem, který dosahoval úrovně obcí. Počátkem roku 2012 však dotčené ministerstvo v souvislosti s přechodem na nový systém od publikování tohoto ukazatele na nejnížších stupních regionální organizace upustilo.

Ašsku nezaměstnaných už pouze soustavně přibývalo. Mezi červnem a prosincem roku 2008 se zde počet neumístěných uchazečů o práci zvýšil o 38 %, což bylo výrazně nad rámec pravidelného sezónního výkyvu. V květnu roku 2009 zde potom zaznamenáváme meziroční nárůst míry nezaměstnanosti o 7,1 procentních bodů. Ašský výběžek tak v letních měsících roku 2009 vykazuje dokonce vyšší nezaměstnanost než Javornicko, a to navzdory tomu, že oba výběžky vstupovaly do sledovaného období ze zcela odlišných pozic¹⁹ (MPSV: Integrovaný portál 2014).

Obr. 12: Vývoj míry registrované nezaměstnanosti v pohraničních výběžcích v letech 2007–2011 (měsíční hodnoty)

Zdroj: MPSV (Integrovaný portál 2014); vlastní výpočet

Do dalších územních výběžků ekonomická krize dorazila s mírným časovým zpožděním. V zásadě platí, že časový posun se zvětšuje s postupem od západu na východ. Nelze ho však chápat pouze jako důsledek difuze recese ze zemí „západního světa“. Souvisí rovněž s celkovou rezistencí lokálních ekonomik vůči projevům hospodářské krize (hospodářská situace slezských výběžků je např. dlouhodobě horší než výběžků sousedících s Německem). Prudký růst nezaměstnanosti na Ašsku tak kulminoval už v červenci roku 2009 a již první polovina roku následujícího přinesla první známky oživení. Na Šluknovsku a Frýdlantsku dosáhla nezaměstnanost svého vrcholu na počátku roku 2010, přičemž rok 2011 již znamenal oproti roku předchozímu nižší průměrnou roční míru nezaměstnanosti. U zbylých výběžků došlo ještě k dalšímu ročnímu zpoždění, neboť ty zaznamenaly nejvyšší počet neumístěných uchazečů o práci až v lednu, resp. únoru roku

¹⁹ V lednu 2007 dosáhla míra registrované nezaměstnanosti na Ašsku 7,3 %, kdežto v Javornickém výběžku 22,4 % (MPSV: Integrovaný portál 2014).

2011. Na Broumovsku se první meziroční pokles míry nezaměstnanosti od nástupu krize objevuje až v srpnu roku 2011 a na Javornicku dokonce až v říjnu téhož roku. S následky krize se nejdéle vyrovnávalo Osoblažsko, kde lze pozitivní vývoj sledovaný podle meziročního poklesu nezaměstnanosti předpokládat teprve od prosince roku 2011 (MPSV: Integrovaný portál 2014). Zdejší nestabilní situace na trhu práce však jakékoliv prognózy komplikuje.

Jednotlivé pohraniční výběžky můžeme z hlediska vývoje míry nezaměstnanosti rozdělit do tří typově podobných kategorií – dvojic. První dvojici tvoří Ašsko a Broumovsko. V těchto regionech se nezaměstnanost pohybuje zhruba na úrovni ČR. Je vhodné zdůraznit, že Broumovský výběžek se v rámci zkoumaného pětiletého období vyznačoval relativně nízkou variabilitou změn v míře nezaměstnanosti. Za jeho stabilitou na trhu práce stojí především dominantní zaměstnavatel VEBA, textilní závody a.s. Tento podnik byl díky svému výrobnímu programu exportně orientovanému na země západní Afriky schopen podržet si většinu zaměstnanců po celé období (MPSV: Integrovaný portál 2014).

Křivky vývoje nezaměstnanosti druhé dvojice tvořené Šluknovskem a Frýdlantskem mají sice podobný průběh, nicméně oproti Ašsku a Broumovsku se pohybují na o několik procentních bodů vyšší hladině. Poslední dvojice se sestává z výběžků Javornického a Osoblažského. Oba charakterizuje zejména velmi vysoká nezaměstnanost, která v průměru roku 2007 asi o sedm procentních bodů převyšovala hodnotu zjištěnou na úrovni celé ČR. Průběh hospodářské krize tento rozdíl ještě zvýšil, a to až na deset procentních bodů v roce 2011 (MPSV: Integrovaný portál 2014). Specifický rys zdejšího vývoje představují mohutné sezónní výkyvy nezaměstnanosti související s nástupem příležitostných prací v zemědělství, lesnictví, stavebnictví a cestovním ruchu, které každoročně rozšiřují nabídku pracovních míst přibližně od března do října.

Nabídka pracovních pozic zdaleka nepokrývá poptávku především v nejdlehlších venkovských oblastech. Extrémními případy jsou obce Hlinka na Osoblažsku a Bílá Voda na Javornicku, které se na konci roku 2011 musely potýkat s přibližně 40% nezaměstnaností (viz příl. 6). Míra nezaměstnanosti zpravidla nepřímou koreluje s dostupností významných zaměstnavatelů, jejichž stručný přehled přináší příl. 5. Můžeme pozorovat, že Bílá Voda dosahuje takto značné nezaměstnanosti i přesto, že je sídlem jednoho z největších zaměstnavatelů na Javornicku – Psychiatrické nemocnice Mariany Oranžské. Toto zdravotnické zařízení dává práci více než 100 lidem. Možná tak uvažovat, jakých hodnot by zde míra nezaměstnanosti dosáhla nebýt tohoto významného aktéra.

Do kontrastu k Bílé Vodě lze postavit město Hranice ležící na Ašsku. To ačkoliv má podobnou polohu v nejzazším cípu pohraničního výběžku, problémy s nezaměstnaností řešit nemusí (míra registrované nezaměstnanosti zde byla v prosinci 2011 ze všech obcí pohraničních výběžků nejnižší, a to 5,2 %). Ve městě sídlí několik větších průmyslových firem. Vedle uváděné společnosti GR electronic s 500 zaměstnanci je to podle dat za rok 2013 ze serveru HBI (2014) např. další elektrotechnická firma CML Innovative

Technologies (122 zaměstnanců) či sklárna HEINZ GLAS DECOR (195 zaměstnanců). Město se tak stává centrem pracovní dojížděky pro obyvatele celého širšího okolí.

Na úroveň zaměstnanosti v pohraničních výbězcích má vliv také situace na straně zahraničního souseda. Z tohoto hlediska je na tom pochopitelně nejlépe Ašsko, které jako jediný výběžek sousedí se Svobodným státem Bavorsko, který je po Bádensku-Württembersku druhou nejvyspělejší spolkovou zemí Německa (měřeno podle regionálního HDP na jednoho obyvatele v roce 2011; Eurostat 2014). V jistém slova smyslu jsou zrcadlem situace na trhu práce v regionech přiléhajících k výběžkům z druhé strany státní hranice data o vyjíždějících do zaměstnání mimo ČR. Bohužel informace poskytované za úroveň obcí jsou velmi nekonkrétní. Navíc, jak bude znovu později zmíněno, statistiky dojížděky do zaměstnání a škol jsou z posledního sčítání lidu nekompletní, údaje uvedené v tab. 4. jsou tedy ve srovnání se skutečností podhodnocené.

Můžeme očekávat, že převážná většina vyjíždějících za prací do zahraničí s denní frekvencí bude zaměstnána v přilehlém pohraničí sousední země. Vidíme, že o příhraničním trhu práce lze v regionech výběžků hovořit jen s velkou nadsázkou. Jejich obyvatelé překračující hranici při každodenní cestě do zaměstnání se počítají jednotkách, příp. desítkách osob. Z šesti nevýznamných čísel vystupuje pouze Ašsko, kde se odráží relativně dobrá situace v sousedních regionech Bavorska a Saska. S postupem na východ se sledované procento vyjíždějících výrazně snižuje. Pravděpodobně neuspokojivá hospodářská situace v příhraničních oblastech Polskam způsobuje, že se na zdejším trhu práce uplatňuje jen mizivé procento českých občanů.

Tab. 4: Přeshraniční vyjížděka do zaměstnání z pohraničních výběžků k 26. 3. 2011

Výběžek	Zaměstnaní celkem	z toho vyjíždějící do zahraničí			
		abs.	[%]	z toho denně	
				abs.	[%]
Ašsko	6 393	191	3,0	144	2,3
Šluknovsko	19 259	204	1,1	79	0,4
Frýdlantsko	9 504	50	0,5	25	0,3
Broumovsko	5 535	21	0,4	10	0,2
Javornicko	4 120	26	0,6	10	0,2
Osoblažsko	1 969	12	0,6	2	0,1
Celkem	46 780	504	1,1	270	0,6

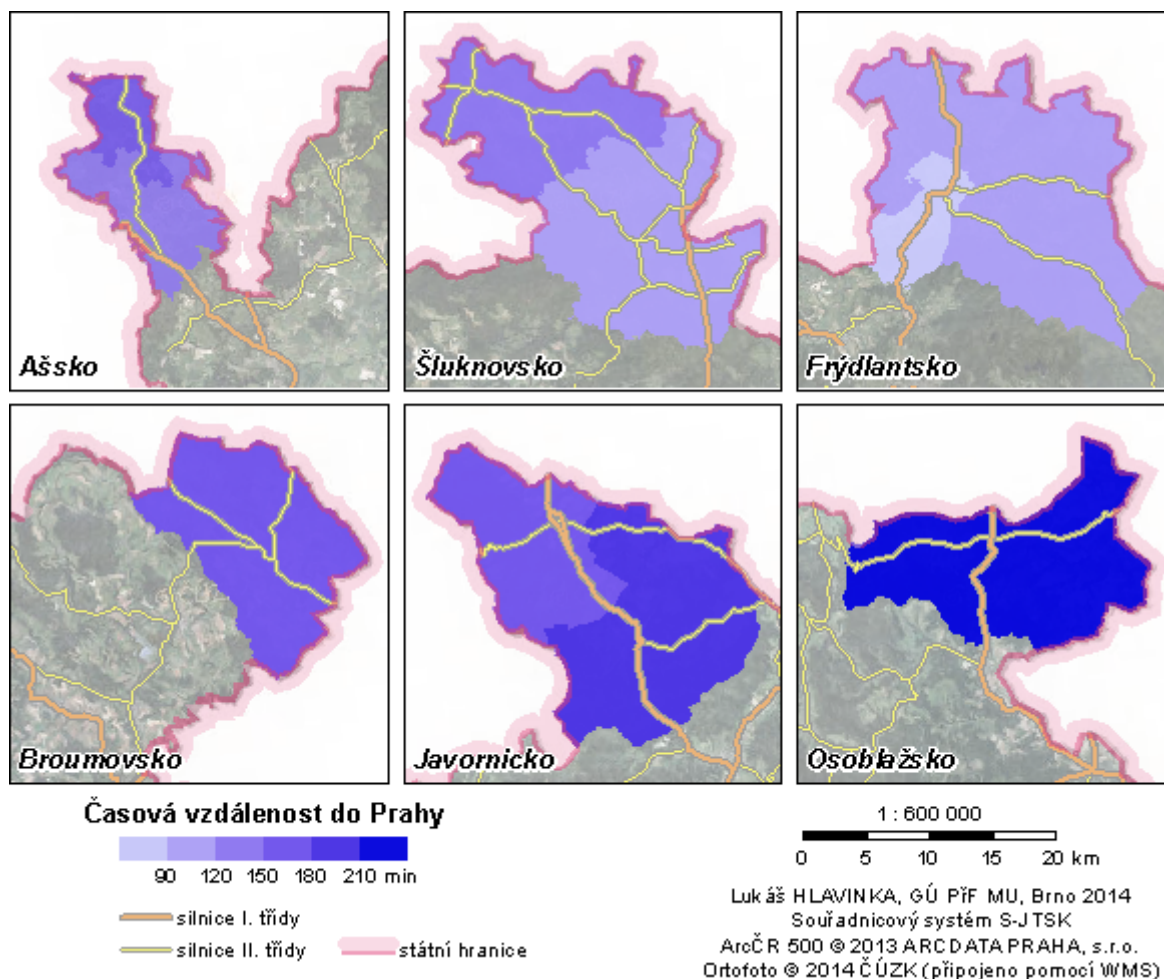
Zdroj: ČSÚ (Statistický lexikon obcí 2013; SLDB 2011)

4.3 Dostupnost center

Předcházející vybrané aspekty socioekonomického profilu zkoumaných území mohly vypovídat o případné sociální či ekonomické perifernosti výběžků. Dopravní dostupnost představuje koncept obsahující výrazný prostorový aspekt, proto je v geografii poměrně tradičním přístupem umožňujícím definovat prostorovou perifernost, která obvykle pozitivně koreluje také s dalšími formami perifernosti. Dostupnost neboli akcesibilita je

jinak klíčovou záležitostí geografie dopravy, která ji chápe např. jako množství příležitostí dostupných z daného místa do určité vzdálenosti anebo cestovní doby (Hanson 2004).

Příležitostmi jsou v tomto případě města/centra na třech hierarchických úrovních, přičemž se jedná o stejné úrovně, které ve své práci a k podobnému účelu použili Hornák et al. (2008). S jistým zjednodušením tedy předpokládáme, že perifernost obcí narůstá se zhoršující se úrovní dopravní dostupnosti Prahy, příslušného krajského města a nejbližšího města s alespoň 20 tisíci obyvateli. Vzájemná dostupnost obce a centra byla vyjádřena jejich časovou vzdáleností udávanou v minutách, a to při použití osobního automobilu. Časová vzdálenost na rozdíl od vzdálenosti prosté zčásti odráží i kvalitu použité dopravní infrastruktury. K výpočtům sloužil kalkulátor tras dostupný na internetovém serveru Mapy.cz. Počátečním a koncovým bodem každé trasy byl střed obce a uvažována byla vždy nejrychlejší trasa spojující oba body.

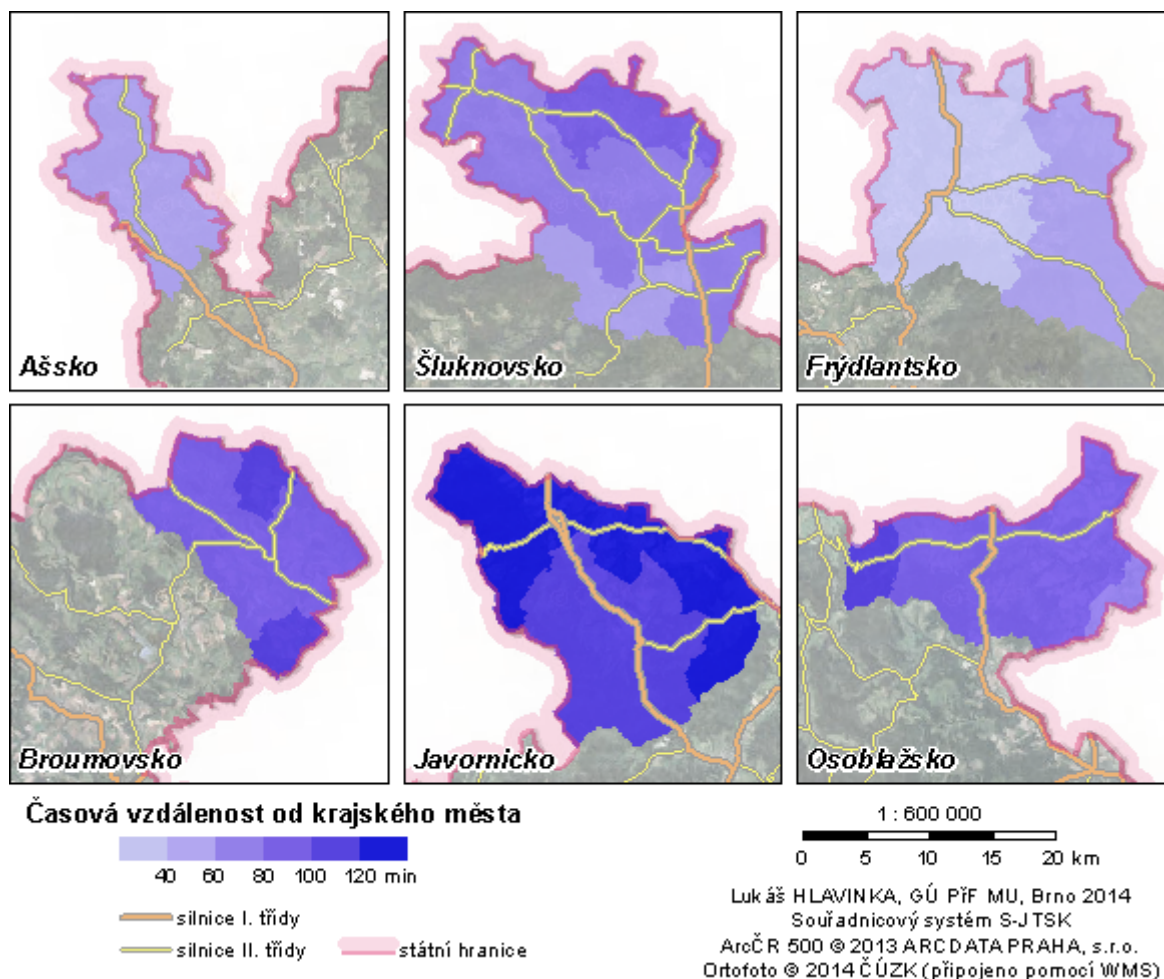
Obr. 13: Časová vzdálenost z obcí pohraničních výběžků do Prahy

Zdroj: Mapy.cz 2014

Obr. 13 prezentuje jízdní doby z jednotlivých obcí zájmových území do Prahy, která svým významem kontroluje ekonomický potenciál celého českého území. Na této úrovni ještě nejsou příliš patrné rozdílnosti v zapojení území pohraničních výběžků do dopravní

sítě. Podstatným je fakt, že Praha leží oproti výběžkům relativně blízko těžišti plochy území ČR. Hlavní město je nejdostupnější z obcí v jižních částech Šluknovského a Frýdlantského výběžku. Z této dvojice je lehce zvýhodněno Frýdlantsko, které využívá rychlostních komunikací R10 a R35 zajišťujících kvalitní spojení Prahy s Libercem.

Případ Javornického výběžku v zásadě naplňuje definici pohraničního výběžku podle Alpiho (2003), protože odtud vede nejrychlejší spojení s centrem státu skrze území státu cizího. Česko-polská státní hranice je v současnosti zvláště díky Schengenské dohodě značně propustná a její bariérový efekt z dopravního hlediska zcela vymizel. Zůstává však zakotvená v myšlení lidí, kterým nemusí být vždy cestování přes zahraniční území příjemné. Také z Osoblažska nejrychlejší cesta do Prahy prochází polským územím. Zde je to nicméně dáno tím, že vnitrozemskou variantu trasy výrazně zpomaluje masiv Hrubého Jeseníku. Nejdlehlší obcí od Prahy je obec Rusín vzdálená rovné čtyři hodiny cesty.

Obr. 14: Časová vzdálenost z obcí pohraničních výběžků do příslušného krajského města
Zdroj: Mapy.cz 2014

Krajská města jsou centry vyšších územně samosprávných celků. Na rozvojovém potenciálu svých sfér vlivu se podepisují také jako významná střediska pracovních příležitostí a vyšších služeb. Mapovou prezentací zobrazující dostupnost krajských měst

přináší obr. 14. I v tomto případě je dopravně nejdostupnější Frýdlantsko ležící v širším zázemí svého krajského města, zejména pak jeho západní část, kde ustupuje terénní překážka v podobě Jizerských hor. Liberec je odtud individuální automobilovou dopravou dostupný do 40 min, což je vzdálenost umožňující ještě např. denní dojížděku do zaměstnání.

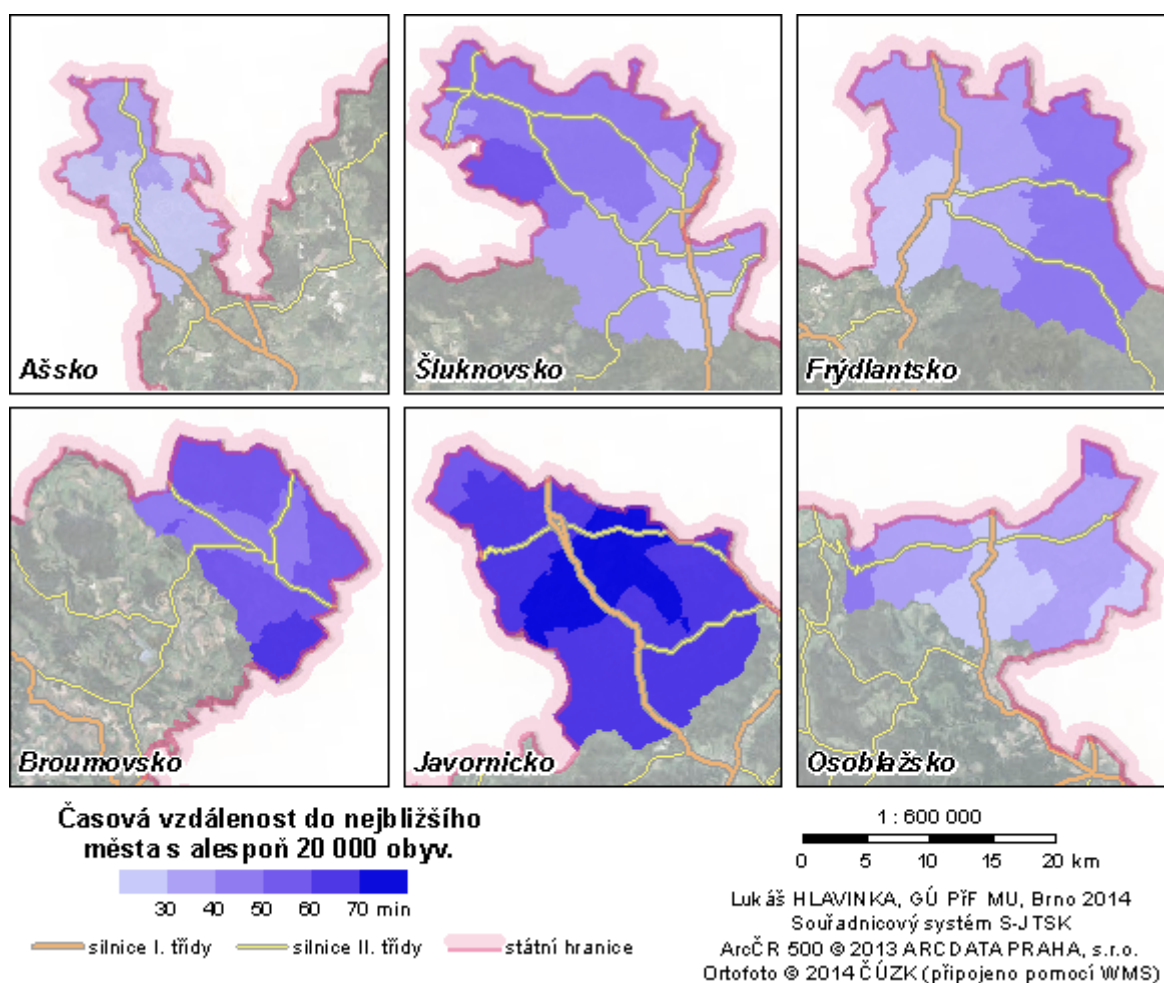
Šluknovsko administrativně náleží do Ústeckého kraje, avšak pro jeho 11 obcí z 18 je dostupnějším krajským městem Liberec. Ve směru Ústí nad Labem se rozprostírá pro vedení dopravních komunikací náročný terén pískovcových skalních měst Děčínské vrchoviny, proto spojení Šluknovska s krajským městem zajišťují v podstatě pouze dvě komunikace, západní vedoucí skrze hraniční přechod Dolní Poustevna/Sebnitz a dále územím Německa a východní překonávající v úseku mezi Chřibskou a Českou Kamenicí hřeben Lužických hor.

Javornický výběžek je z hlediska časové dostupnosti krajských měst nejperifernějším. Od Olomouce je vzdálen přes 120 km a kolem dvou hodin cesty. Jeho izolovanost od těžiště osídlení Olomouckého kraje je způsobena přítomností horské masy Hrubého Jeseníku. Hlavní komunikace spojující celé Jesenícko s vnitrozemím ji zdolává komplikovaným terénem přes Červenohorské sedlo položené v 1 000 m n. m., což s sebou nese také výrazné prodloužení jízdní doby. Mezi Javornickem a Jesenickou kotlinou pak dále prochází vedlejší hřeben Rychlebských hor, který hlavní komunikace překonává skrze sedlo Na Pomezí. Nejvíce času jízdou do krajského města spotřebují obyvatelé Bernartic (2 h a 6 min). Pro tuto obec a některé další při hranici s Polskem představuje časově efektivnější variantu cesta do Ostravy než Olomouce.

Na Osoblažsku lze nalézt ukázkou toho, jak důležité je v oblastech výběžků, a vlastně vůbec kdekoli v pohraničí, obnovování hraničních přechodů, jejichž počet byl výrazně redukován minulým režimem kvůli lepší ostraze hranic. Z regionu se do Ostravy nejrychleji dostanou obyvatelé obce Rusín, která jinak leží stranou kvalitnější silniční infrastruktury. Cesta jim nezabere více než 80 min. Do této relativně výhodné pozice se však obec dostala teprve v roce 2008, kdy byl obnoven přeshraniční úsek silnice spojující ji s polskou obcí Gadzowice. Toto napojení na polskou silniční síť znamenalo pro Rusín zhruba 20minutovou časovou úsporu, ale zlepšilo také dostupnost celé jihovýchodní části výběžku.

Města střední velikosti ve svém okolí fungují jako lokální póly rozvoje soustředující hlavní ekonomické aktivity regionu. Na kvalitě spojení se na této úrovni už výrazněji podepisuje stav dopravní infrastruktury. Situace je tak velmi diferencovaná i v rámci jednotlivých výběžků. Menší než půlhodinovou dojezdovou vzdálenost do města s více než 20 tisíci obyvateli mají podle obr. 15 obce v jižních částech Ašského, Šluknovského, Frýdlantského a Osoblažského výběžku. Dopravní polohu těchto obcí pozitivně ovlivňuje průběh silničních komunikací I. třídy. Šluknovsko je specifické absencí kvalitnějšího spojení s okresním městem Děčínem. I proto je pro deset obcí výběžku dostupnější Česká Lípa. Celé Broumovsko je vázáno na poměrně vzdálený Náchod. Paradoxně obyvatelé

obcí, které jsou Náchodu vzdušnou čarou nejbližší (Martínkovice a Šonov), musí za jeho dosažením vynaložit nejvíce času (okolo 1 h), a to kvůli poloze v sevření Broumovských stěn, tvořících pro komunikační síť neprostupnou hradbu, a státní hranice, která na mnoha místech zpřetrhala silniční spojení. Na Javornicku se dojezdové časy vcelku rovnoměrně tříští mezi tři města – Náchod, Šumperk a Krnov. Všechna jsou však relativně vzdálená, a tak značné dojezdové časy do měst této velikostní kategorie ještě zvýrazňují prostorovou perifernost regionu.

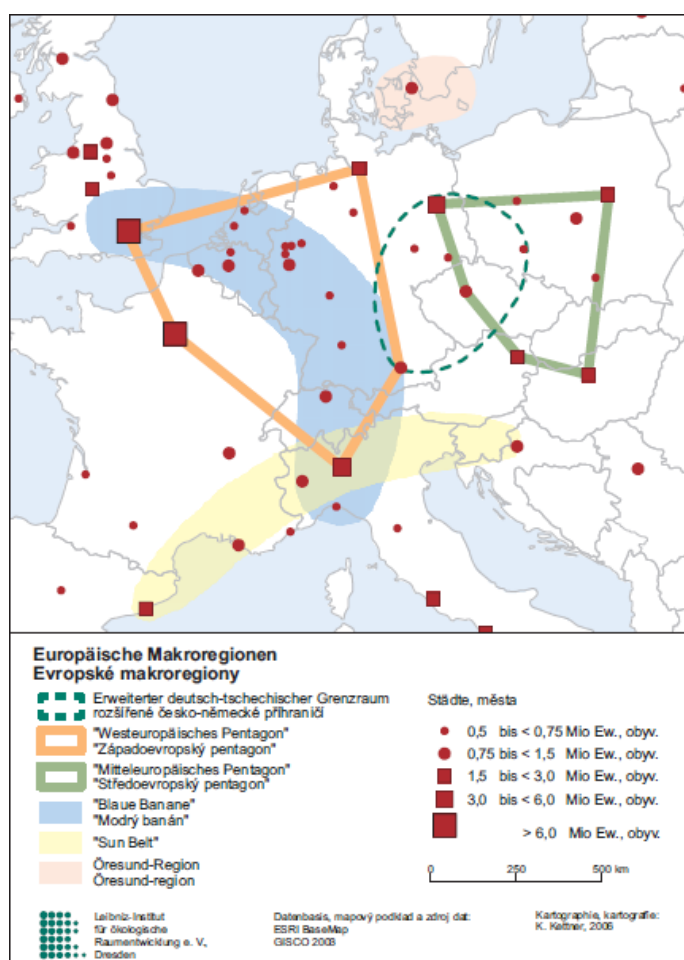

Obr. 15: Časová vzdálenost z obcí pohraničních výběžků do nejbližšího města s alespoň 20 tisíci obyvateli
Zdroj: Mapy.cz 2014

5 POLOHA VÝBĚŽKŮ V POLARIZOVANÉM PROSTORU

5.1 Makropolohová charakteristika území Česka

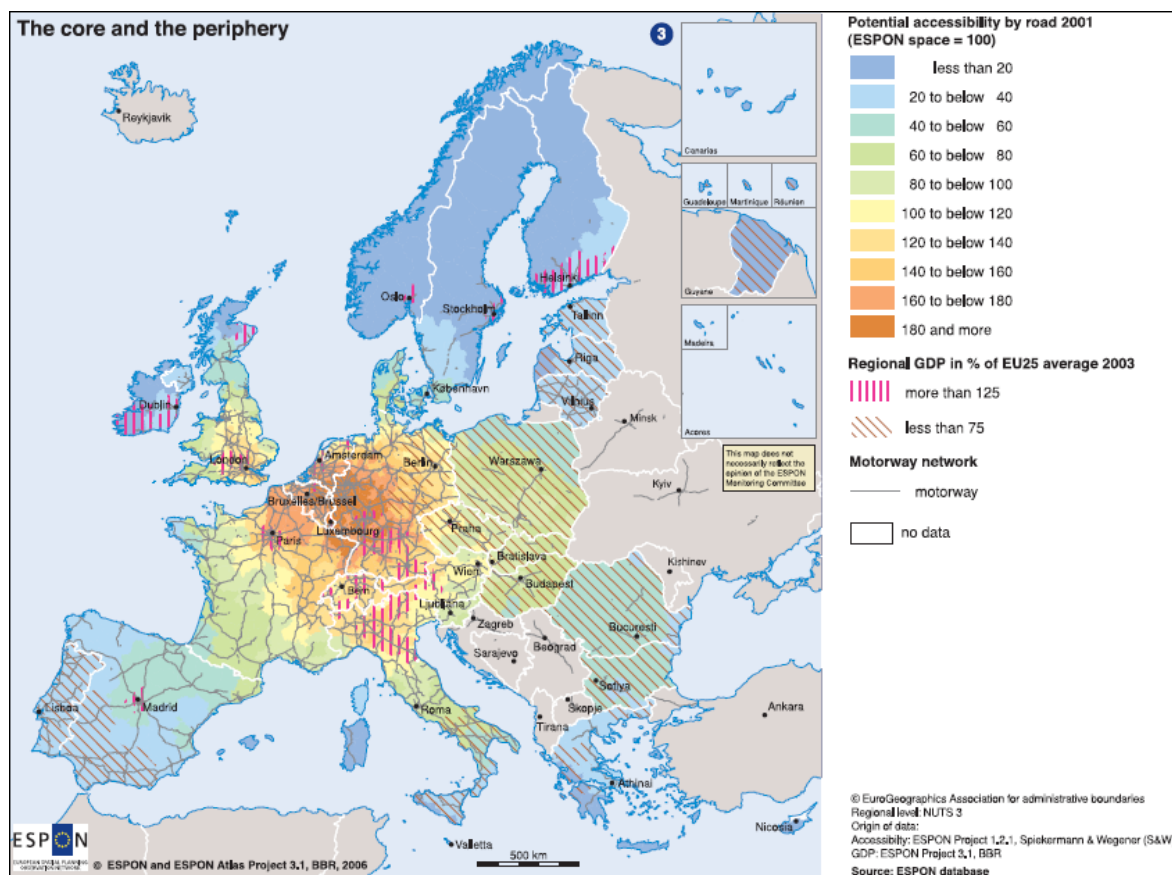
Zkoumání širšího územního systému pohraničních výběžků České republiky je nutné začít pohledem na geopolohu celého státu. Z makropolohového hlediska bývá Česko nejčastěji řazeno do regionu střední Evropy, který může být chápán jako geopolitický předěl mezi západní a východní Evropou. Podobnou polohu Česko zaujímá také v rámci evropského sídelního systému. Nejstarší a nejfrekventovanější představu lokalizace evropského sídelního a ekonomického jádra tvoří idea tzv. Modrého banánu (Blue Banana), tj. silně urbanizovaného území táhnoucího se z jihovýchodní Anglie do severní Itálie. Tento koncept poprvé představila skupina francouzských geografů pod vedením Bruneta v roce 1989 (Hospers 2003). Později byl tentýž jádrový prostor Evropy představen v podobě tzv. Západoevropský pentagon, jehož vrcholy tvoří metropole Londýn, Paříž, Milán, Mnichov a Hamburk (Leibenath et al. 2007). Dalšími hospodářsky silnými evropskými regiony jsou tzv. Slunečný pás (Sun Belt) probíhající po středomořském pobřeží mezi Valencíí a Milánem či území tzv. Žlutého banánu (Yellow Banana) sledujícího osu Paříž–Varšava (Hospers 2003).

Obr. 16: Současné a potenciální jádrové zóny Evropy
Zdroj: Leibenath et al. 2007

Vedle těchto konceptů, jež referují o aktuálním stavu prostorově ekonomické struktury Evropy, se stále častěji objevují také alternativní růstové oblasti představující vizi ekonomického rozvoje v Evropě. Potenciální růstová jádra autoři hledají především v prostoru střední Evropy. V rozvojových dokumentech se tak můžeme setkat s vymezením tzv. Nového banánu (New Banana) vedoucího v severojižním směru od Hamburku přes Berlín, Prahu a Vídeň po Záhřeb (SIC! short factbook, online), či s tzv. Středoevropským pentagonem ohraničeném spojnici měst Berlín, Praha, Vídeň, Budapešť a Varšava (Leibenath et al. 2007). Jedno z možných znázornění existujících a potenciálních sídelně ekonomických jader Evropy přináší obr. 16.

Území Česka sice do žádné ze současných lokalizací evropského sídelního jádra přímo nenáleží, je s nimi však v těsném kontaktu a lze ho tak považovat za zónu přechodu mezi jádrem a periferií. Pro tyto přechodové zóny se užívá označení semiperiferie (např. Veselý et al. 2007). Nachází se rovněž v oblasti očekávaného zesilování intenzity ekonomických aktivit.

Obr. 17: Jádrové a periferní oblasti EU vymezené dle relativizovaného regionálního HDP a dostupnosti po silniční síti

Zdroj: Schmidt-Seiwert, Porsche a Schön 2006

Prostor Modrého banánu představuje nejvýznamnější územní koncentraci ekonomických aktivit v Evropě. Ekonomickou vyspělost regionu spolu s jeho infrastrukturní vybaveností můžeme řadit mezi nejdůležitější jádrotvorné činitele. Společné

působení obou těchto faktorů na polarizaci současné Evropy znázorňuje obr. 17²⁰. Zatímco hospodářská vyspělost regionu je výrazem skutečné existence jádra, poloha v dopravní síti je vyjádřením jeho potenciálu stát se jádrem. Regiony s relativně vysokým či naopak nízkým HDP představují hlavní evropská centra, resp. periferie. Potenciální dostupnost místa po silniční síti pak vyjadřuje potenciál centrality.

Česko se v současnosti vlivem nižšího regionálního HDP řadí spíše k evropské periférii. Nicméně poloha v blízkosti hlavních ekonomických center Evropy mu dodává dobré předpoklady k růstu. Orientace Česka na země evropského jádra je zřejmá např. v mezinárodním obchodu, v němž je naším největším obchodním partnerem dlouhodobě Německo. V souladu s celkovou polarizací Evropy se na českém území projevuje západovýchodní gradient nárůstu perifernosti, o němž se zmiňují např. Illner (1995) nebo Veselý et al. (2007). Tento jednoduchý prostorový vzorec lze však uplatnit pouze v širším makropolohovém měřítku. Na národní úrovni je reálně narušován celou řadou diskontinuit. Tou nejvýznamnější je absolutní dominance Prahy coby ekonomického centra, které se samo o sobě nachází v pozici evropského jádra²¹. Naproti tomu region soudržnosti NUTS 2 Severozápad je navzdory své výhodné pozici v zázemí Modrého banánu hospodářsky nejslabším regionem v Česku, když jeho regionální HDP přepočtený na jednoho obyvatele dosahoval v roce 2011 pouze 63 % průměru EU (Eurostat 2014).

5.2 Exponovanost

V prostoru Česka a přilehlých území jeho severních sousedů Německa a Polska můžeme pro potřeby této práce jádrovost jednotlivých lokalit ztotožnit s termínem exponovanost, kterému se nejprve věnoval kolektiv autorů Hampl, Ježek a Kühnl (1978), později pak Hampl, Gardavský a Kühnl (1987). Exponovanost dílčích územních prostorů autoři chápou jako „*agregátní vyjádření jejich polohy a částečně i významového postavení v celém sociálněgeografickém systému*“ (s. 124). Při svém hodnocení uvažují vzdálenost a návaznost dílčích jednotek vůči hlavním centrům osídlení, jejich metropolitním územím, hlavním komunikacím, ale také velikost a významnost těchto jednotek samotných i intenzitu osídlení v jejich nejbližším okolí. Vlastní postup při hodnocení územní diferenciaci Česka z hlediska exponovanosti rovněž vychází ze skutečnosti, že rozhodující váhu při diferenciaci českého územního systému je nutné přisuzovat nejvýznamnějším střediskům, hlavním koncentračním prostorům a osám (Hampl, Gardavský a Kühnl 1987).

Uvedení autoři ve své práci aplikovali sofistikovanější postup. Především svou významovou diferenciaci center osídlení odvodili od jejich komplexní funkční velikosti, kdežto v tomto případě jsme si při stanovování hierarchické úrovně sídel vystačili s prostým počtem obyvatel. Propojování hlavních koncentračních prostorů jsme zajistili

---

²⁰ Aktuálnější verze ESPON Atlasu (ESPON Atlas - Territorial Dimensions of the Europe 2020 Strategy 2013) žádnou podobnou mapu nepřináší.

²¹ Z hlediska regionálního HDP přepočteného na jednoho obyvatele byla v roce 2011 Praha 10. nejrozvinutějším regionem NUTS 2 v Evropě (Eurostat 2014).

sledování průběhu důležitých dopravních tras, které v našem výzkumu představují všechny komunikace dálničního typu a evropské mezinárodní silnice v případě silniční dopravy a dále železniční tratě zařazené do panevropské železniční sítě TEN-T v případě dopravy železniční. Zvláště v případě příhraničních oblastí nelze studium českého systému osídlení izolovat od systému nacházejícího se za státní hranicí. Proto byly do naší analýzy zahrnuty také příhraniční oblasti zemí sousedících s oblastmi českých výběžků – Německa a Polska.

K výpočtu exponovanosti byla použita metoda jádrového odhadu zajišťující transformaci bodové či liniové textury do kontinuálního pole. Tato metoda je v prostředí programu ArcGIS 10 reprezentována nástrojem Kernel Density. Princip fungování celého algoritmu detailně vysvětluje např. Horák (2002). Metoda obecně slouží k hodnocení prostorové koncentrace bodů a linií, avšak zároveň je schopna zohlednit také hodnoty jejich atributů (událostí). V tomto případě je bodem sídlo s hodnotou události rovnou jeho počtu obyvatel. Oblast vlivu sídla, uvnitř které události přispívají do jeho výsledné hodnoty exponovanosti každého, je rovna kruhu se stanoveným poloměrem 15 km. Tento parametr se jinak nazývá šířka pásma. Na použitou vrstvu dopravních sítí se pak žádné události nevážou.

K přesnější interpretaci obr. 18, který představuje výstup našeho hodnocení, dodejme, že zvýrazněné prostory znázorňují výrazně exponovaná místa, často obalové zóny hlavních populačních center a dalších polohově atraktivních lokalit. V souladu s tvrzením Hampla, Ježka a Kühnla (1978, s. 157) předpokládáme, že „*se zvyšováním exponovanosti se zvyšuje koncentrace sociálněgeografických aktivit*“. Neznamená to však, že zbylé méně exponované oblasti se automaticky stávají periferií. Přiložená mapová prezentace výsledků má nutně schematizující povahu. V reálném geografickém prostoru se nesetkáváme s pouhou dichotomií jádro–periferie, ale s kontinuálně se měnící mírou centrality (Schuler a Nef 1983, In Havlíček et al. 2005). Také mějme na paměti, že výsledná podoba územní diferenciacie Česka a přilehlých oblastí je závislá na volbě parametrů použitého softwaru, proto předkládané hodnocení berme pouze jako jednu z možných variant.

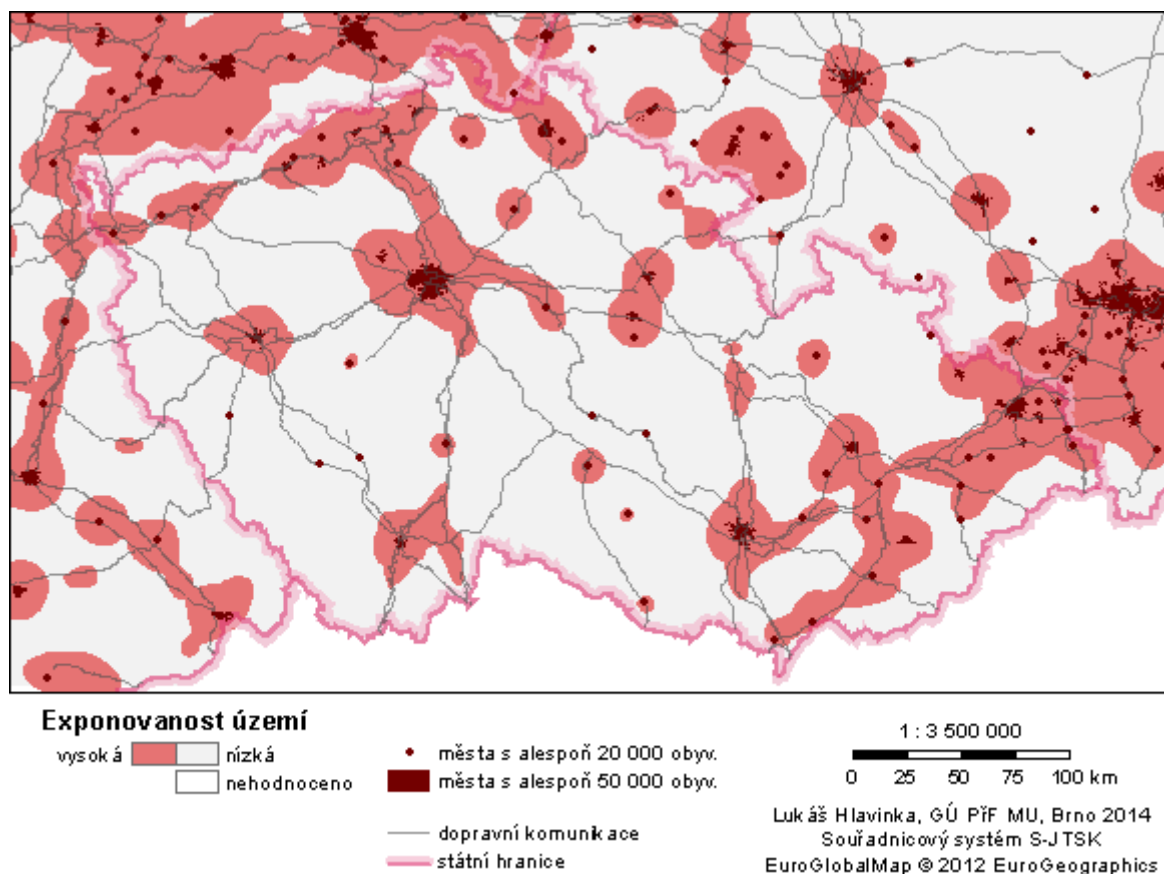
I přes nezanedbatelné metodologické odlišnosti nacházíme mezi vlastním vymezením exponovaných oblastí a vymezeními prezentovanými výše poměrně velkou shodu. To poukazuje na značnou stabilitu českého sídelního systému²². Rovněž páteřní komunikační trasy jsou obvykle dlouhodobě zformovány. Základem všech hlavních koncentračních prostorů jsou velká města a jejich sídelní aglomerace, které jsou velmi často zároveň důležitými dopravními uzly.

V prostoru Čech je zcela dominantní úloha Prahy. Exponovanou polohu však předává nepoměrně menšímu území, než odpovídá její mezuregionální působnosti (viz např. Hampl 2005), a to především kvůli tomu, že se v jejím zázemí nevyskytuje dostatek větších center, která by dokázala exponovanost přenášet do širšího prostoru. Praha tak svou

---

²² Obě citované práce (Hampl, Ježek, Kühnl, 1978 a Hampl, Gardavský, Kühnl, 1987) se věnují pouze území ČR.

působnost rozšiřuje zejména ve směru labského dopravního koridoru do oblastí podkrušnohorské pánevní konurbace a dále také na východ ke Kolínu a Kutné Hoře s možným přechodem do hradecko-pardubického metropolitního areálu.

Obr. 18: Exponovanost dílčích lokalit v prostoru Česka a jeho severních sousedů

Na Moravě jsou až na dvě výjimky (Šumpersko a Znojensko) všechna exponovaná území integrována do jednoho celku značně rozeklaného tvaru. Za póly lze označit brněnskou aglomeraci na jihozápadě a ostravsko-karvinskou konurbaci na severovýchodě. Oba tyto póly spojuje významná komunikační trasa procházející z Brněnska postupně Vyškovskou bránou přes polycentrický region střední Moravy a Moravskou bránu na Ostravsko. Tuto osu doplňuje v přibližně severojižním směru zóna sledující tok řeky Moravy od Olomouce po Břeclav. Na rozdíl od nejvýznamnějšího koncentračního prostoru Čech není ten moravský omezen pouze na území českého státu. Z hlediska nadnárodní polohy je totiž celý sídelní systém ostravsko-karvinské konurbace, protažený v jižním směru až ke Vsetínu, pouhým „předměstím“ rozsáhlé hornoslezské konurbace, jejíž těžiště se nachází v Polsku.

Sídelní systém Česka je v zásadě ve třech, maximálně čtyřech oblastech úzce spojen s územními strukturami našich severních sousedů. Většímu zapojení bránil především prstenec českých pohraničních pohoří. První a nejvýznamnější spojení zde už bylo zmíněno, jedná se o přechod ostravsko-karvinské konurbace a s ní tak i celé moravské koncentrační zóny do hornoslezské pánevní oblasti. Dalším je potom přesah linie Trutnov–

Náchod do polské Kudowy-Zdrój. Ten však lze z našeho pohledu hodnotit jako málo významný. Zbylé dva systémy překračující státní hranice již mají přímý dopad i na území studovaných pohraničních výběžků.

Liberecká aglomerace je vcelku logicky napojena na Žitavu a spolu s ní po linii probíhající celou hornolužickou oblastí na Drážďany, odkud se tento exponovaný prostor rozšiřuje dále na západ po celém Sasku. Sídlní kontinuitu zóny mezi Žitavou (Zittau) a Budyšínem (Bautzen) zajišťuje zejména seskupení českých měst Varnsdorf, Rumburk a Šluknov při severovýchodním okraji Šluknovského výběžku. Scelení podkrušnohorského a saského prostoru v jednu soustavu nebylo možné přes sídelně i ekonomicky marginální oblast Krušných hor. Vedle průniku přes Žitavu na Liberecko se však český a německý sídelní systém dostávají do kontaktu ještě jednou, a to na Chebsku. Zde je hlavním zdrojem exponovanosti osa Ostrov – Karlovy Vary – Sokolov – Cheb pokračující dále západním směrem do regionu bavorského Marktrewitz, kde na ni v severojižním směru navazuje linie směřující přes Selb, Aš a Hof až k ústí do saského prostoru.

Pozice českých pohraničních výběžků z pohledu exponovanosti se s jistým zjednodušením zhoršuje ve směru od západu na východ. Situace Ašska a Šluknovska již byla probírána. Frýdlantsko může těžit především z kontaktní polohy vzhledem k liberecké aglomeraci. Broumovsko leží uzavřeno mezi dvěma koncentračními prostory. Spojení s významnějším z těchto prostorů, kterému dominuje polské město Wałbrzych, je komplikováno orografickou překážkou v podobě Sovích hor (Góry Sowie). Osa Trutnov–Náchod na jihovýchodě pak probíhá v relativně větší vzdálenosti. A konečně k situaci obou slezských výběžků. Na tomto místě je můžeme zahrnout do širší jesenické oblasti, která patří k nejméně exponovaným prostorům v Česku. Významnější aglomerační centra jsou situována pouze při jejím okraji. Na české straně jsou to Šumperk a Opava, na polské potom Nysa. Vzhledem k určitým zkušenostem jsou parametry užití metody jádrového obalu nastaveny tak, že autonomní koncentrační prostor bez dalších vlivů vytvářejí až města s populační velikostí okolo 30 tisíc obyvatel. Proto není za tvůrce exponovanosti považován např. polský Prudnik (cca 23 tisíc obyvatel), jehož vliv na blízké Osoblažsko je mizivý.

6 ZAPOJENÍ VÝBĚŽKŮ DO REGIONÁLNÍ ORGANIZACE ČESKA

6.1 Výchozí principy regionalizace

Za základní způsob hodnocení prostorové organizace území lze považovat provedení sociogeografické regionalizace. Socioekonomický prostor zpravidla nebývá pokryt homogenními regiony, nýbrž regiony nodálními, jejichž vymezení je možné na základě sledování funkčních vztahů v území. Tyto funkční vztahy (odtud někdy také označení funkční regiony) v rámci systému nodálního regionu probíhají mezi jeho jádrem (střediskem, nodem) a zázemím. Primárním atributem nodálních regionů je tak jejich vnitřní heterogenita vyjádřená polaritou mezi jádrem a zázemím.

Existuje celá řada procesů integrujících regiony – tzv. regionálních procesů. Valnou většinu z nich představují procesy spojené s pohybem osob z místa na místo. Vzhledem k velkému objemu zúčastněných osob a relativní pravidelnosti cest lze za vůbec nejdůležitější regionální proces považovat dojížděku do zaměstnání. Další formou prostorové mobility obyvatelstva, rovněž povětšinou každodenního charakteru²³, je dojížděka do škol. Méně častá, nicméně pro potřeby regionalizace významná je potom dojížděka za službami, která však není předmětem pravidelných statistických šetření. Svůj význam při vytváření regionů nakonec sehrává také migrace. Každý z těchto procesů dosahuje nejvyšší míry uzavřenosti na jiné řádovostní úrovni. Z tohoto důvodu se v geografické praxi uplatňují především hierarchické regionální taxonomie, které zpravidla využívají principu skladebnosti hierarchicky nižších územních jednotek v jednotky vyšších hierarchických úrovní (Tonev 2008).

Jelikož objektem této práce jsou území relativně malého rozsahu, bylo zapotřebí zvolit takovou metodu regionalizace, která by alespoň částečně zohlednila vnitřní strukturu území pohraničních výběžků. Přímou nabídkou využití datové základny ze SLDB 2011, která mimo jiné poskytuje pro potřeby regionalizace stěžejní informace o dojížděce. Zvláště dojížděka do zaměstnání se stala základem všech zásadních sociálněgeografických regionalizací České republiky, jejichž zpracování v posledních desetiletích dominuje zejména osobnost Hampla. Od počátku však bylo evidentní, že vymezení mikroregionů v tradičním pojetí, tedy jako základních územních komponentů českého sociálněgeografického systému, sestavených primárně pomocí směrových proudů pracovní dojížděky (Hampl 2005), nebude vzhledem ke zvolenému územnímu měřítku dostačující.

Pracovní dojížděka nevyhovovala jako hlavní kritérium pro zpracování vlastní regionalizace ještě z jednoho podstatného důvodu. Tím je evidentní neúplnost dat o dojížděce do zaměstnání a do škol získaných při posledním cenzu, což je doloženo v tab. 5. Z ní je zřejmé, že zjištěný objem celkové meziobecní vyjížděky v intercenzálním období 2001–2011 poklesl o více než jednu třetinu. Tato skutečnost však není postavena na

---

²³ V ČR vyjíždí denně mimo obec obvyklého pobytu přibližně 85 % zaměstnaných osob vyjíždějících do zaměstnání a přes 70 % žáků, studentů a učňů vyjíždějících do škol (ČSÚ: SLDB 2011; vlastní výpočet).

reálných základech a odporuje očekávaným vývojovým trendům, ze kterých můžeme zmínit naopak pravděpodobnou zvyšující se intenzitu dojížděky související s pokračující územní koncentrací pracovních příležitostí či např. uzavíráním tzv. malotřídních škol na venkově. Na popsany datový deficit Český statistický úřad zareagoval změnou způsobu prezentace dat, když převládající vyjížděkové proudy z obcí seřadil nikoliv podle rozsahu proudu pracovní vyjížděky, ale podle rozsahu proudu celkové vyjížděky, protože pokud by se tak nestalo, zůstalo by velké množství obcí se slabými vyjížděkovými proudy zcela nezařaditelných.

Tab. 5: Rozdíl v objemu meziobecní vyjížděky do zaměstnání a do škol v ČR mezi cenzy 2001 a 2011

Vyjíždějících	2001	2011	Změna [%]
Do zaměstnání	1 726 877	1 125 337	-34,8
Do škol	620 848	426 581	-31,3
Celkem	2 347 725	1 551 918	-33,9

Zdroj: ČSÚ (SLDB 2001; 2011)

Výše uvedené posunulo náš zájem směrem k metodám sociálněgeografické regionalizace založených na hodnocení celkové vyjížděky do zaměstnání a do škol, z nichž byla nakonec po několika drobných úpravách zvolena metodika publikovaná autorským kolektivem Halás et al. (2010). Ta je zaměřena na vymezení funkčních regionů na nejnižší úrovni, proto stanovuje poměrně volná kritéria pro výběr středisek. Obec se stává střediskem dojížděky v případě, jsou-li jí na základě převládajícího spádu podřízeny přinejmenším čtyři další obce, přičemž příslušná podřízenost může být i zprostředkovaná skrze jinou obec, která sama není střediskem. Výsledný mikroregion se tak musí sestávat nejméně z pěti obcí. Žádné další požadavky, např. na kritickou populační velikost mikroregionů, nejsou kladeny.

Uplatňována je však zásada územní kontinuity vymezovaných regionů, které je dosaženo vyloučením enkláv, a to jejich zahrnutím do mikroregionu, jež je obklopuje. V případě polohy enkláv na hranici dvou a více mikroregionů se přihlíží k dalším směrovým proudům jejich celkové vyjížděky v pořadí. U obcí s neznámým převládajícím spádem celkové vyjížděky²⁴, které nebylo možné uplatněním popsanych principů zařadit, bylo dále hodnoceno místní uspořádání komunikační sítě, vedení linek veřejné dopravy a výsledky SLDB 2001. V situaci, kdy určitá obec vykazovala dva stejně silné proudy celkové vyjížděky, stává se směrodatnou velikost pracovního proudu, potažmo velikost proudu denně vyjíždějících za prací.

Zvolený postup vytváří pouze jednostupňovou regionalizaci, která neumožňuje postihnout vztahy vymezených elementárních mikroregionů k hierarchicky vyšším

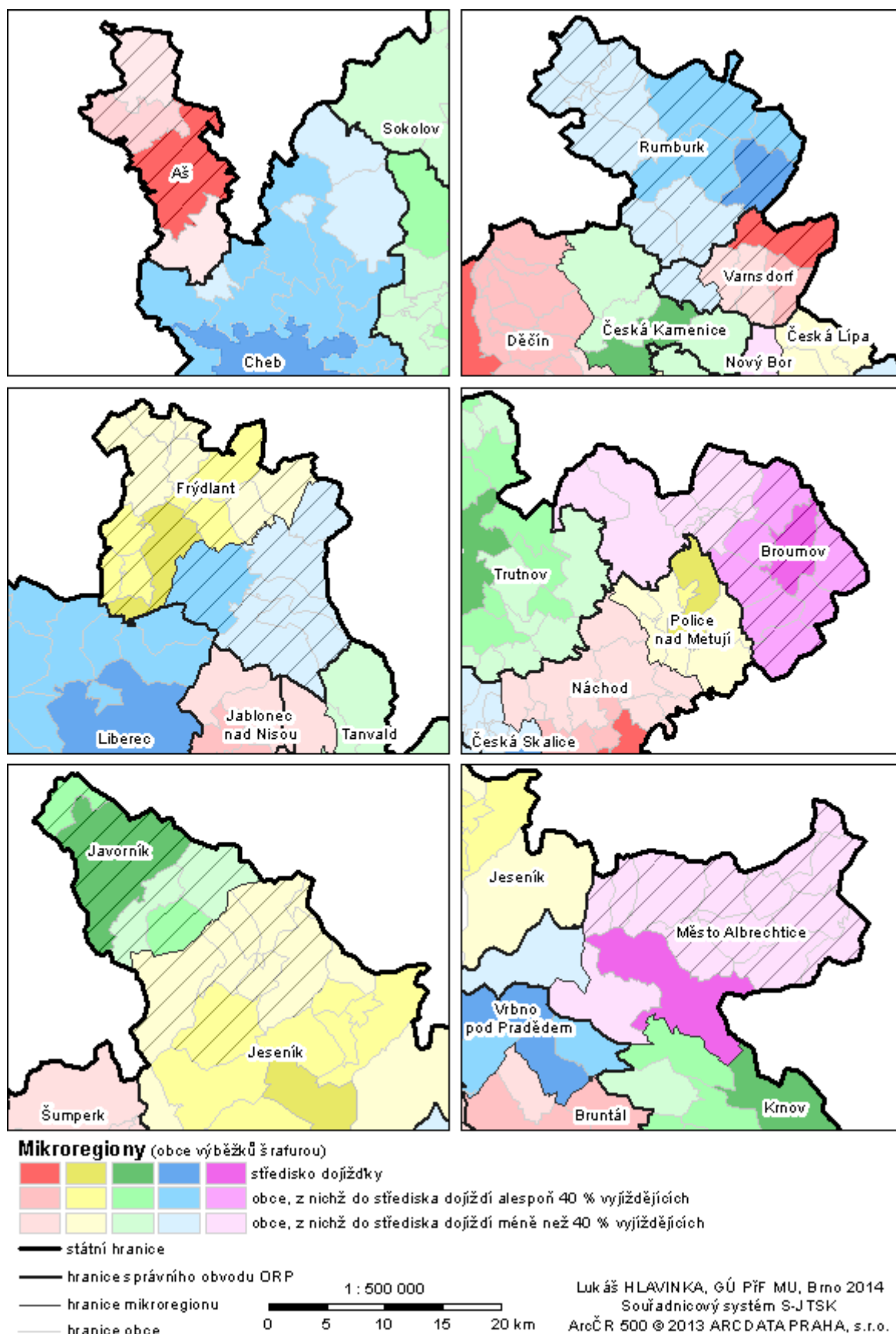
²⁴ Jedná se o obce, jejichž všechny směrové proudy vyjížděky do zaměstnání a do škol jsou menší než deset osob.

úrovním prostorové organizace Česka. Zdůraznění těchto vertikálních vazeb je však zásadní, proto byla sledována alespoň návaznost našich mikroregionů na nadřazená střediska a střediska mezoregionů, aniž bychom znali jejich celkové regionální působnosti. Přitom můžeme sledovat určitou návaznost vlastní regionalizace na poslední ze série sociogeografických regionalizací Hampla (2005). I v autorově postupu je příslušnost základních funkčních regionů k nadřazeným střediskům dána nejsilnějším směrem celkové vyjížděky z podřízených středisek. Za střediska mezoregionů jsou jednoduše považována všechna krajská města s výjimkou Jihlavy. Obhajobou pro tento postup je zřetelná velikostní a významová diskontinuita mezi regionálními centry na 12. a 13. místě spolu s mimořádně silnou inercií regionální organizace našeho státu (Hampl 2005).

Finální přehled o regionální struktuře v oblastech výběžků českého pohraničí přináší obr. 19, souhrn základních hodnotících charakteristik jednotlivých mikroregionů pak tab. 6. Ke snadnější interpretaci ještě zdůrazněme, že touto prací vymezené mikroregiony nezapadají do hierarchického systému regionů definovaného Hamplem, Gardavským a Kühnlem (1987). Svým charakterem se asi nejvíce podobají autory vymezeným subregionům. Lze tak o nich hovořit jako o relativně nekomplexních územních celcích, v jejichž rámci jsou dostatečně uzavřeny pouze interakce mezi bydlištěm a některými základními službami. Pracovní vztahy na této úrovni obvykle uzavřeny nejsou (Hampl, Gardavský a Kühnl 1987). Na tom má značný podíl zahrnutí školské dojížděky, která na nižších řádovostních úrovních regionů nezdědila působí spíše dezintegračně, protože není vnitřně strukturována (Hampl 2005). Na druhou stranu, jak již bylo uvedeno, pomáhá vyrovnat se s neúplností vstupních dat. Orientačně můžeme mikroregiony v pojetí této práce připodobnit k existujícím správním obvodům obcí s pověřeným obecním úřadem.

6.2 Mikroregionální systém v oblastech pohraničních výběžků

Význam každého střediska v regionální struktuře českého sídelního systému na dané hierarchické úrovni je možné zjednodušeně vyjádřit velikostí jím utvořeného regionu, a to konkrétně velikostí populační. Jak předestírá Halás et al. (2010), význam střediska je potom v zásadě determinován kombinací velikostních a polohových faktorů, rozhoduje tedy především jeho populační velikost a poloha (exponovanost) vzhledem k ostatním (konkurenčním) střediskům. Zatímco v exponovaných lokalitách nezajistí některým sídlům mikroregionální autonomii ani desítky tisíc rezidentů, v periferních oblastech někdy postačuje překročení hranice jen několika málo tisíc obyvatel. Toto je případ např. Javorníku, který i se svými necelými 3 tisíci obyvatel plní funkci mikroregionálního centra, byť jen se slabě integrovaným zázemím minimálního rozsahu. Není bez zajímavosti, že i pouze asi tisícová Osoblaha byla na základě uplatněných principů téměř organizována jako mikroregionální středisko. Nutno dodat, že by se tak stalo prakticky výhradně jen díky školské dojížděce. V této situaci bychom tak asi cítili značné úskalí zvolené metodiky,

Obr. 19: Mikroregionální systém v oblastech pohraničních výběžků

Zdroj: ČSÚ (SLDB 2011)

protože její zázemí by čítalo jen několik stovek obyvatel. Nicméně z vlastní empirie víme, že jistou sjednocující funkci obec Osoblaha v rámci Osoblažského výběžku přeci jen má²⁵.

Tab. 6: Základní hodnotící charakteristiky mikroregionů zasahujících na území pohraničních výběžků

Mikroregion	Počet obcí	Populační velikost	z toho		RRV	Nadřazené středisko	Mezoregionální středisko
			středisko	zázemí			
Aš	5	16 994	12 643	4 351	2,91	Cheb	Karlovy Vary
Rumburk	13	33 947	10 770	23 177	0,46	Rumburk-Varnsdorf	Praha
Varnsdorf	5	18 440	15 263	3 177	4,80	Rumburk-Varnsdorf	Praha
Frýdlant	12	13 195	7 495	5 700	1,31	Liberec	Liberec
Liberec	40	157 696	102 754	54 942	1,87	Praha	Liberec
Broumov	14	16 312	7 615	8 697	0,88	Náchod	Hradec Králové
Javorník	5	4 985	2 798	2 187	1,28	Jeseník	Olomouc
Jeseník	19	33 794	11 465	22 329	0,51	Olomouc	Olomouc
Město Albrechtice	15	10 193	3 459	6 734	0,51	Krnov	Ostrava

Pozn.: * relativní regionální význam (poměr velikosti jádra a zázemí)

Zdroj: ČSÚ (Statistický lexikon obcí 2013); vlastní výpočet

Již z příkladu Javorníka, potažmo Osoblahy, plynou jistá specifika zapojení pohraničních výběžků do regionálního a sídelního systému Česka. Především je třeba zdůraznit dopad státní hranice na regionální uspořádání. Hranice sice působí v celé délce pohraničí, zvláště tím, že limituje prostorovou disperzi působnosti pohraničních středisek pouze určitým směrem, v prostoru pohraničních výběžků je však její funkce ještě zesílena. Vedle tohoto omezení sevřenost státní hranicí naopak napomáhá mikroregion vnitřně integrovat, protože většina potenciálních konkurenčních středisek se nachází na území sousedního státu, odkud mají na naši regionální soustavu zanedbatelný vliv.

S jednou výjimkou v sobě všechny územní výběžky zahrnují sídlo, které dle nastavených kritérií dosáhlo významu mikroregionálního střediska. Jejich gravitační síla je mnohostranně podmíněna, rozsah střediskem ovlivňovaného zázemí však nejsilněji koreluje s jeho populační velikostí a s výskytem konkurenčních středisek v okolí. To vysvětluje, proč největší sídla/střediska situovaná ve výběžcích – Varnsdorf a Aš – nabývají malého relativního regionálního významu (RRV 4,80, resp. 2,91). Význam Aše zeslabuje především poloha Chebu při ústí Ašského výběžku do vnitrozemí. Varnsdorfu pak zásadně konkuruje Rumburk, který je lépe dostupný pro celou západní část Šluknovského výběžku. Jeho RRV je tak poměrně vysoký (0,46).

²⁵ Obec je také nejmenším centrem správního obvodu POÚ v ČR (Zákon č. 314/2002 Sb. – Příloha č. 1).

Ve Frýdlantském výběžku se projevuje jeden z procesů hlavních změn ve vztahovém uspořádání regionů zdůrazňovaný Hamplem v jeho regionalizaci z roku 2005, a to konkrétně posilování pozice mezoregionálních center na nižších hierarchických úrovních. Frýdlant tak postupně ztrácí svou mikroregionální autonomii v důsledku zvyšujícího se mikroregionálního významu Liberce. Zatímco ještě v roce 2001 celému výběžku dominoval pouze Frýdlant (viz Halás et al. 2010), o desetiletí později vykazuje jeho jihovýchodní část podřízenost Liberci. Data o pracovní dojíždě ze SLDB 2011 dále naznačují, že při nové sociogeografické regionalizaci podle metodiky Hampla Frýdlant o svou mikroregionální svébytnost pravděpodobně zcela přijde.

Výběžky české části Slezska mikroregionálním střediskem na svém území buď vůbec nedisponují (Osoblažsko) anebo je jen velmi slabé (Javornicko). Přitom zejména pro tato polohově periferní území je vyvinutost mikroregionálního střediska stěžejní, protože přitahuje rozvojové aktivity, které svou silou dokáže přenášet do svého okolí²⁶. Javorník si svou působnost udržuje pouze v nejzazší části výběžku, a to díky své odlehlosti od jediného konkurenčního střediska – Jeseníku. Navíc primárním regionálním procesem je zde rozporuplná školská dojíždka. Na Osoblažsku převzalo funkci mikroregionálního centra Město Albrechtice. V poměru k jeho populační velikosti se mu podřizuje relativně rozsáhlé zázemí, což dokládá i hodnota ukazatele RRV (0,51). Nutno dodat, že ve skutečnosti je tento mikroregion velmi slabě vyvinutý. Nedrží ho pohromadě funkční vztahy v území, ale poněkud uměle stanovaný požadavek územní kompaktnosti, na jehož základě je Městu Albrechtice přisouzeno 10 ze 14 obcí v jeho zázemí. Přirozená spádovost zde směřuje spíše do Krnova.

Návaznost vymezených mikroregionů na střediska vyšších řádů vcelku dobře odráží jejich územněsprávní zařazení, kde přímo nadřazenými středisky jsou obvykle sídla správních obvodů obcí s rozšířenou působností či okresní města. Výjimečné je postavení měst Rumburk a Varnsdorf, která díky svým vzájemným recipročním vztahům působí na vyšší úrovni regionální organizace jako jedno dvojjaderné centrum. Prostřednictvím vyjíždky z těchto nadřazených středisek byly naše mikroregiony navázány na mezoregionální střediska. Tento postup v podstatě zajistil shodu s krajským členěním. Pro většinu středisek výběžků (jmenovitě Aš, Rumburk, Varnsdorf, Broumov, Javorník a Jeseník) je ovšem typické, že z množiny 12 meziregionálních center vykazují nejsilnější dojíždkovou vazbu na Prahu, k odpovídajícím mezoregionálním centrům jsou tak některá přiřazena zprostředkovaně.

6.3 Hodnocení svébytnosti mikroregionů

O míře integrovanosti jednotlivých obcí do mikroregionů můžeme získat základní přehled ze zonality vyjádřené na obr. 19. Bylo však třeba nalézt také syntetický ukazatel,

---

²⁶ Podporu přirozených center (rozvojových pólů) namísto plošného rozvoje zdůrazňují např. autoři publikace Venkovský prostor a jeho oživení (Bínek et al. 2007).

který dokáže kvantifikovat míru vztahové autonomie mikroregionů. Za zcela autonomní přitom považujeme region, jehož prostorové relace jsou dokonale uzavřeny na jeho území. Ve vztahu k použitým datům to znamená, že region poskytuje dostatek pracovních příležitostí a rovněž všechny typy služeb, čímž své obyvatelstvo stabilizuje v území. V reálu se takové regiony samozřejmě nevyskytují.

Naší potřebě nejlépe vyhovoval index vnější otevřenosti (I_{vo}), který pro potřeby své absolventské práce vytvořil Kuchyňka (2010). Tento ukazatel zjednodušeně řečeno sleduje vyjížďkové proudy vycházející z daného mikroregionu za jeho hranice a je vztažen k obyvatelstvu, které má potenciál se těchto proudů účastnit. Autorovo pojetí mikroregionů však odráží převládající trendy a zakládá se na pracovní dojížděce. Z tohoto důvodu bylo nezbytné původní vzorec modifikovat do podoby vyhovující touto prací sestavené regionalizaci. Po úpravách je tedy výsledný vztah následující:

$$I_{vo} = \frac{\text{vyjíždějící z mikroregionu}}{\text{zaměstnaní} + \text{žáci, studenti, uční}}$$

Před vlastním výpočtem bylo nejprve nutné vyrovnat se s tím, že veřejně přístupná data o dojížděce do zaměstnání a do škol neobsahují dokonalou strukturu vyjížďkových proudů. Z toho vyplývá, že výsledné hodnoty ukazatele nutně budou zatíženy určitou chybovostí, která však, jak si ukážeme, není příliš velká.

Tab. 7: Modelový příklad práce s daty o vyjížděci

Obec vyjížďky, obec dojížďky	Vyjíždějící celkem
Rybniště	207
vyjíždí v rámci okresu	176
vyjíždí do jiných okresů kraje	7
vyjíždí do jiných krajů	18
vyjíždí mimo ČR	6
Obec dojížďky:	
Varnsdorf	46
Rumburk	35
Krásná Lípa	32
Chřibská	24
Horní Podluží	14

Zdroj: ČSÚ (SLDB 2011)

Nejlépe si celý postup demonstrujeme na konkrétním příkladu jedné z obcí. O vyjížďkových vazbách Rybniště, které náleží do mikroregionu Varnsdorf, máme data znázorněná v tab. 7. Z obce vyjíždí celkem 206 osob. Protože se ale celý mikroregion nachází v jednom okrese (Děčín), víme, že vyjíždějících do jiných obcí mikroregionu je maximálně 176. Z tohoto počtu můžeme dále odečíst vyjížďku směřující do Rumburku (35), Krásné Lípy (32) a Chřibské (24), poněvadž tyto obce leží ve stejném okrese, ale jsou

součástí jiného mikroregionu. Dostaneme se tak k číslu 85. Naopak v rámci mikroregionu bezpečně vyjíždí 60 osob (z toho 46 do Varnsdorfu a 14 do Horního Podluží). Když toto číslo odečteme od 85, získáme počet osob, u kterých z použitých dat nelze zjistit jejich konkrétní směr vyjížděky v rámci okresu. V tomto případě jde o 25 osob, což představuje 12,1 % objemu celkové vyjížděky z obce. S výjimkou mikroregionů Liberce a Jeseníku byl tento zbytkový objem rozdělen v poměru 1:1 mezi vyjížděku uvnitř a vně mikroregionu, u vyjmenovaných mikroregionů zabírajících podstatnou část území okresu pak v poměru 3:1 ve prospěch vyjížděky v rámci mikroregionu.

Výsledné hodnoty I_{vo} i údaje k jejich výpočtu potřebné jsou shrnuty v tab. 8. Interpretace indexu je potom taková, že s jeho rostoucími hodnotami se snižuje integrita mikroregionu a zvyšuje náchylnost střediska ke ztrátě mikroregionální autonomie. Slábnoucí pozice střediska může být také odrazem celkové ekonomické deprivace regionu, který svému obyvatelstvu nedokáže zajistit dostatek příležitostí a nutí ho realizovat své denní aktivity jinde. Negativní ekonomické efekty se tímto dále kumulují, poněvadž je důvodné se domnívat, že vyjíždějící osoby v místě svého zaměstnání či školy obvykle uskutečňují také nákup většiny služeb. Regiony s relativně vyššími hodnotami I_{vo} jsou tak více závislé na jiném, silnějším středisku. A právě výrazná vztahová závislost na jádru je považována za jeden z atributů perifernosti.

Tab. 8: Index vnější otevřenosti (I_{vo}) u mikroregionů na území pohraničních výběžků

Mikroregion	Zaměstnaní a studující*	z toho vyjíždějící				I_{vo}
		celkem	v rámci mikroregionu	mimo mikroregion	nezjištěno	
Aš	9 170	1 782	553	1 159	70	0,130
Rumburk	17 115	5 067	2 328	2 311	428	0,148
Varnsdorf	9 778	2 326	675	1 553	98	0,164
Frýdlant	7 200	2 479	556	1 641	282	0,248
Liberec	91 158	15 147	7 431	6 770	946	0,077
Broumov	8 874	2 355	1 022	991	342	0,131
Javorník	2 418	712	207	395	110	0,186
Jeseník	18 133	4 839	2 501	1 789	549	0,106
Město Albrechtice	5 147	1 606	306	1 076	224	0,230

Pozn.: * žáci, studenti a učni

Zdroj: ČSÚ (SLDB 2001; 2011); vlastní výpočet

V rámci našeho souboru se projevuje nejvyšší vztahovou neuzavřeností mikroregion střediska Frýdlant. Jeho slabá mikroregionální pozice již byla diskutována v souvislosti se snižujícím se počtem k němu přidružených obcí. Frýdlantsko se spádově podřizuje blízkému a výrazně centrálnějšímu Liberci, který svůj mikroregion integruje naopak velmi pevně (I_{vo} 0,077), protože vedle množství pracovních příležitostí svému obyvatelstvu poskytuje také širší nabídku služeb, včetně vyšších zahrnujících např. vysoké školství. Uvedené je důkazem, že vztahová periferie je pouze dílčím hodnocením polarizace

prostoru a nemusí automaticky znamenat, že se perifernost v regionu projevuje i v dalších aspektech (ekonomických, sociálních apod.).

Dalším střediskem, kterému se nepodařilo svůj mikroregion dostatečně vztahově uzavřít, je Město Albrechtice (I_{vo} 0,230). Zde především nedochází k větší koncentraci pracovních příležitostí, což s sebou vedle vysoké nezaměstnanosti nese i potřebu dojíždět do zaměstnání za hranice mikroregionu. Naproti tomu relativní relační uzavřeností se vedle Liberce, který má v našem hodnocení zcela excentrické postavení, projevuje ještě Jesenicko (I_{vo} 0,106), kde je tento stav způsoben zejména jeho izolovanou polohou. V oblasti Šluknovského výběžku spolu střediska Rumburk a Varnsdorf kooperují, čímž si vzájemně snižují vztahovou uzavřenost, a dosahují tak v rámci našeho souboru mikroregionů spíše průměrných hodnot I_{vo} .

7 SYNTETICKÁ KLASIFIKACE VÝBĚŽKŮ Z HLEDISKA PERIFERNOSTI

7.1 Výběr indikátorů

Jedním z dílčích cílů práce je ohodnotit rozvojový potenciál jednotlivých pohraničních výběžků, a to na pozadí skutečnosti, že se jedná o výrazně periferní území. Jak již bylo ostatně v předchozích kapitolách několikrát zmíněno, perifernost se vyskytuje v celé řadě podob, s čímž souvisí i existence velkého množství způsobů, jak ji definovat a vymezit. V tomto případě se však nebudeme zaměřovat na hledání oblastí periferních a neperiferních, ale pokusíme se zvolenou šesticí pohraničních výběžků, u nichž je důvodné předpokládat výraznou perifernost (minimálně co se týče jejich polohy), kategorizovat podle míry a převládající formy jejich perifernosti.

Vyšli jsme z Leimgruberova (1994, In Leimgruber 2004) základního dělení perifernosti na geometrický, sociální, ekonomický a environmentální typ. Jelikož studium posledního z výčtu typů perifernosti nezapadá do kontextu předkládané práce, ani v této kapitole jsme mu nevěnovali pozornost. Pro definování každé ze zbývajících forem perifernosti byly použity tři, příp. čtyři ukazatele. Řada z nich už byla prezentována v předchozím textu. Výběr se řídil v první řadě požadavkem dostupnosti dat za úroveň obcí, protože touto prací vymezená území výběžků nejsou vždy skladebná v jednotky územně správního uspořádání Česka. Uvedený požadavek byl v některých situacích značně limitující, poněvadž získat např. data vypovídající o ekonomické situaci obcí a dostat tak přehled o míře ekonomické perifernosti pohraničních výběžků, bylo velmi komplikované. V neposlední řadě bylo snahou zajistit takové ukazatele, které by dostatečně reprezentovaly danou formu perifernosti a měly schopnost výběžky co nejvíce strukturovat.

Do skupiny ukazatelů majících vyjadřovat stupeň ekonomické perifernosti byly zahrnuty míra registrované nezaměstnanosti, míra podnikatelské aktivity a podíl zaměstnaných v progresivním terciéru. Bohužel v této skupině nebylo možné zajistit hodnoty všech ukazatelů za stejné referenční období. Nezaměstnanost je v průběhu roku zvláště v některých oblastech velmi proměnlivá. Proto byl uvažován roční průměr míry registrované nezaměstnanosti v posledním roce, kdy byl tento ukazatel na úrovni obcí publikován, tedy v roce 2011. Míra podnikatelské aktivity představuje v našem případě počet podnikatelských subjektů na tisíc obyvatel. Podnikatelské subjekty podle obcí jsou v evidenci Městské a obecní statistiky, kterou provozuje ČSÚ. Tato data jsou aktuálně dostupná pouze k 31. 12. 2013. Podíl zaměstnaných ve výrobních službách (progresivním terciéru), které jsou podle Blažka (2001) výrazem atraktivity regionální ekonomiky, vycházel z dat o zaměstnanosti v jednotlivých odvětvích ekonomické činnosti podle Sčítání lidu, domů a bytů 2011. Definicím progresivního terciéru zhruba odpovídají odvětví „peněžnictví a pojišťovnictví“ a „činnosti v oblasti nemovitostí, profesní, vědecké a technické činnosti a administrativní a podpůrné činnosti“.

Sociální perifernost byla charakterizována čtveřicí indikátorů – hrubou mírou migračního salda (průměr let 2008–2012), podílem neobydlených bytů, podílem venkovské populace a indexem vzdělanosti. Všechny tyto indikátory se opírají o data ze SLDB 2011. Migrační saldo bylo zařazeno jako výraz atraktivity území pro život. Podíl neobydlených bytů má vyjadřovat absorpční kapacitu regionu pro rodiny z nižších sociálních vrstev. Venkovskou populaci chápeme podle metodiky Binka et al. (2007) obyvatelstvo žijící v obcích do 3 tisíc obyvatel, příp. v obcích větších bez statutu města²⁷. Indexem vzdělanosti potom rozumíme podíl obyvatelstva staršího 15 let s minimálně úplným středním vzděláním (s maturitou).

Hodnocení polohové perifernosti se zakládá na dopravní dostupnosti center. Časová dostupnost do příslušného krajského města a časová dostupnost do nejbližšího města s alespoň 20 tisíci obyvateli jsou ukazatele využívající údaje z podkapitoly 4.2. Došlo pouze k zprůměrování dat za jednotlivé obce v rámci každého pohraničního výběžku. Třetím ukazatelem ve skupině je časová dostupnost města s alespoň 50 tisíci obyvateli, které se může nacházet i na území sousedního státu. Tento indikátor tak zohledňuje přeshraniční polohu. Vyšší hladina počtu obyvatel center ležících v zahraničí odráží jejich nižší vliv na polohový potenciál českých území. Všechny časové vzdálenosti jsou udávány v minutách.

Tab. 9: Původní hodnoty indikátorů perifernosti zvolených pro klasifikaci

Indikátor	AŠ	ŠL	FR	BR	JV	OS
Ekonomická perifernost						
Míra registrované nezaměstnanosti	8,1	15,2	15,0	9,8	19,2	20,1
Míra podnikatelské aktivity	230,5	184,2	214,6	187,1	227,6	182,2
Zaměstnanost v progresivním terciéru	5,1	5,8	5,1	3,9	5,1	4,1
Sociální perifernost						
Hrubá míra migračního salda	1,3	-0,5	0,0	-5,8	-1,7	-4,9
Podíl neobydlených bytů	14,0	16,2	14,4	14,9	16,6	30,7
Podíl venkovské populace	18,2	25,9	54,0	46,1	100,0	100,0
Index vzdělanosti	28,8	30,9	27,7	29,2	26,9	24,6
Polohová perifernost						
Dostupnost krajského města	51,0	68,8	36,0	95,3	118,1	91,9
Dostupnost města s alespoň 20 000 obyv.	30,3	39,4	35,8	53,6	68,0	33,5
Dostupnost města s alespoň 50 000 obyv.	35,0	52,8	32,1	36,7	81,8	48,7

Pozn.: Indikátory udávány v různých jednotkách a za různá časová období (viz předchozí text); Zkratky výběžků: AŠ = Ašský, ŠL = Šluknovský, FR = Frýdlantský, BR = Broumovský, JV = Javornický, OS = Osoblažský

Zdroj: MPSV (Integrovaný portál 2014); ČSÚ (Databáze demografických údajů za obce ČR; Malý lexikon obcí ČR 2013; SLDB 2011; Statistický lexikon obcí 2013); Mapy.cz; vlastní výpočet

²⁷ Žádná taková obec se však na území pohraničních výběžků nevyskytuje. Nepoužíváme tak v Česku tradiční konvenčně stanovenou hranici 2 tisíc obyvatel.

7.2 Výpočetní postup

V této fázi máme hodnoty všech indikátorů za jednotlivá území pohraničních výběžků (viz tab. 9). Můžeme sledovat, že proměnné se pohybují v různých rozpětích hodnot, což komplikuje jejich vzájemnou porovnatelnost. Tu zabezpečíme převedením dat na standardizovanou škálu pomocí jednoduché funkční transformace podle předpisu (např. Hendl 2012a):

$$z = \frac{x_i - \bar{x}}{s_x}$$

x_i – *původní hodnota*,

z – *standardizovaná hodnota (z-skóre)*,

$\bar{x}$ – *průměr dat*,

s_x – *směrodatná odchylka*.

Tato operace se nazývá standardizace, někdy též z-transformace a výsledné hodnoty potom bývají označovány jako z-skóre. Standardizace předpokládá normální rozdělení zpracovávaných dat. Teoretická rozdělení řady socioekonomických veličin jsou však určitým způsobem zešikmená a vyžadují použití transformací založených na jiných mírách centrální tendence a variability (např. na mediánu a interkvartilovém rozpětí). Nicméně rozsah statistického souboru je v tomto případě roven počtu pohraničních výběžků. Je tedy velmi malý. Také vzhledem k účelu prováděné transformace, kterým je porovnání míry a převládajícího typu perifernosti jednotlivých území, si můžeme dovolit požadavek na symetrii četnostního rozdělení dat zanedbat. Průměr standardizovaných dat je roven nule a jejich směrodatná odchylka je jedna. 95 % všech hodnot tak za předpokladu normálního rozdělení leží v intervalu -1,96 a 1,96 (Field 2009). Ještě dodejme, že indikátory s negativním vztahem k perifernosti (typicky např. index vzdělanosti) byly před vlastní standardizací násobeny číslem minus jedna.

Ukazatele jsou po standardizaci v rámci jednotlivých skupin i mezi skupinami rovnocenné a lze je sčítat. Ovšem z-skóre nabývá desetinných hodnot v kladné i záporné části stupnice, což ztěžuje jeho interpretaci. Proto byla z-skóre dále transformována na T-skóre, která mají průměr 50 a směrodatnou odchylku 10. Jejich hodnoty v 95 % případů (opět za předpokladu normálního rozdělení četností) spadají do intervalu 30,4 až 69,6. Převod z-skóre na T-skóre se realizoval podle vztahu:

$$T = 50 + 10z$$

z – *z-skóre*,

T – *T-skóre*.

Získaná T-skóre jednotlivých ukazatelů prezentuje tab. 10. Průměrnou hodnotu představuje ve všech skupinách číslo 50. Medián je však vždy menší než 50, což je dáno kladným zešikmením četnostního rozdělení, které znamená, že většina hodnot je menších

než průměr. Toto zešíkmení způsobují odlehle hodnoty, dvě z nich dokonce překračují horní mez intervalu spolehlivosti 95 %. Jedná se o podíl neobydlených bytů na Osoblažsku a dostupnost města (i zahraničního) s alespoň 50 tisíci obyvateli na Javornicku. Tyto ukazatele také významně posouvají obě území na pomyslné škále míry centrality směrem k perifernosti.

Tab. 10: Hodnoty použitých indikátorů perifernosti po transformaci na T-skóre

Indikátor	AŠ	ŠL	FR	BR	JV	OS
Ekonomická perifernost						
Míra registrované nezaměstnanosti	35,4	51,4	51,0	39,2	60,5	62,5
Míra podnikatelské aktivity	37,3	59,8	45,0	58,4	38,7	60,8
Zaměstnanost v progresivním terciéru	46,2	35,4	46,2	64,6	46,2	61,5
Sociální perifernost						
Hrubá míra migračního salda	37,5	44,5	42,5	65,0	49,1	61,5
Podíl neobydlených bytů	43,5	47,3	44,2	45,0	47,9	72,1
Podíl venkovské populace	37,9	40,3	49,0	46,5	63,2	63,2
Index vzdělanosti	46,0	35,4	51,6	44,0	55,7	67,3
Polohová perifernost						
Dostupnost krajského města	40,7	47,1	35,4	56,6	64,8	55,4
Dostupnost města s alespoň 20 000 obyv.	40,1	47,0	44,2	57,7	68,5	42,5
Dostupnost města s alespoň 50 000 obyv.	42,4	52,9	40,7	43,4	70,1	50,5

Zdroj: vlastní výpočet

Protože skupina sociální perifernost obsahuje čtyři ukazatele, zatímco zbylé dvě skupiny pouze tři, byly hodnoty ukazatelů uvnitř jednotlivých skupin zprůměrovány, přičemž výsledné číslo vyjadřuje stupeň daného typu perifernosti. Součtem průměrných T-skóre pak dostáváme číslo vyjadřující celkový stupeň perifernosti (viz tab. 11).

Tab. 11: Klasifikace výběžků z hlediska míry a převládající formy perifernosti

Výběžek	Perifernost							
	ekonomická		sociální		polohová		celková	
	Ø T-skóre	poř.	Ø T-skóre	poř.	Ø T-skóre	poř.	součet Ø T-skóre	poř.
Ašský	39,6	1	41,2	1	41,1	2	121,9	1
Šluknovský	48,9	4	41,8	2	49,0	3	139,7	3
Frýdlantský	47,4	2	46,8	3	40,1	1	134,3	2
Broumovský	54,1	5	50,1	4	52,6	5	156,8	4
Javornický	48,4	3	54,0	5	67,8	6	170,2	5
Osoblažský	61,6	6	66,0	6	49,5	4	177,1	6

Zdroj: vlastní výpočet

7.3 Interpretace výsledků

Před samotným komentářem výsledků je zapotřebí znovu připomenout hlavní cíl kapitoly, kterým je umožnit srovnání výběžků mezi sebou, a to jak z hlediska různých typů perifernosti, tak i z pohledu jejich celkové perifernosti. Do hodnocení tak nelze zahrnovat žádná jiná území, ani ho nelze vztahovat k území celého státu. Vyšší vypovídací schopnost pak mají spíše pořadí než samotné hodnoty T-skóre.

V tab. 11 můžeme sledovat, že úhrnná perifernost výběžků narůstá ve směru od západu na východ. Jediné porušení tohoto prostorového vzorce představuje prohozené pořadí Šluknovského a Frýdlantského výběžku. V našem statistickém hodnocení se setkáváme s různou silou závislosti mezi vybranými ukazateli polohy a socioekonomické situace a stupněm celkové perifernosti pohraničních výběžků. S pořadím výběžků na stupnici perifernosti nejsilněji koreluje indikátor podílu venkovské populace. Pearsonův korelační koeficient (α) této proměnné dosahuje hodnoty 0,85. Naopak nejslabší korelační vztah s celkovou periferností zaznamenáváme u míry podnikatelské aktivity (α -0,47).

K jednotlivým územním výběžkům můžeme na základě provedené analýzy ve stručnosti říci následující:

- Z celkového hodnocení výběžků vychází jako nejméně periferní **Ašsko**. Tato skutečnost není po přečtení předcházejících kapitol nikterak překvapující. Region dosahuje nejpriznivějších hodnot v případě šesti zvolených indikátorů a pouze z pohledu polohy je na tom jen o málo hůře než Frýdlantský výběžek.

- **Šluknovsko**, ačkoliv bylo proslaveno sociálními konflikty, patří na škále této formy perifernosti k nadprůměrně disponovaným výběžkům. Odhalena zde byla především nejvyšší vzdělanost a po Ašsku se jedná také o nejvíce urbanizovaný region. Ze všech typů perifernosti je na tom Šluknovský výběžek nejhůře v případě ekonomické perifernosti.

- **Frýdlantsko** je nejvíce polohově exponované, především zásluhou Liberce. Relativně snadná dostupnost krajské metropole bezesporu pozitivně působí i na některé indikátory sociální a ekonomické perifernosti. Celkově je Frýdlantsko po Ašsku druhým nejlépe hodnoceným výběžkem.

- **Broumovsko** se jako jediný region dostává s průměrným T-skóre ve všech skupinách perifernosti nad hodnotu 50. Navzdory tomu má mezi pohraničními regiony Česka nálepku spíše stabilizovaného území. Tuto představu živí poměrně nízká nezaměstnanost, která ostatním problémům otupuje hroty. Možná právě existence jednoho dominantního zaměstnavatele je příčinou nízké podnikatelské aktivity. Region je dále nejméně migračně atraktivní a také relativně vzdálený centrům osídlení.

- **Javornicko** je extrémně periferní svou polohou. Jeho izolovanost od hlavních koncentračních prostorů lze hodnotit jako výjimečnou v rámci celého Česka. Navíc samotné území výběžku postrádá sídla městského charakteru. Z hlediska ekonomické perifernosti se Javornický výběžek poněkud paradoxně řadí do první poloviny žebříčku,

což je dáno skladbou ukazatelů²⁸. Potýká se však s velmi vysokou nezaměstnaností, která o místní ekonomické situaci vypovídá asi nejvíce.

– **Osoblažsko** vzešlo ze statistické klasifikace jako celkově nejperifernější, přestože jeho polohový potenciál je podle zvolených indikátorů srovnatelný např. se Šluknovskem. Většina ukazatelů odrážejících sociální a ekonomickou perifernost dosahuje extrémních hodnot. V jejich čele je podíl neobydlených bytů, který je zhruba dvojnásobný oproti ostatním pohraničním výběžkům. Pro region je příznačná velmi vysoká nezaměstnanost, nízká podnikatelská aktivita a vzdělanost a také venkovský charakter osídlení.

---

²⁸ Zde znovu upozorníme na nedostatek ukazatelů reprezentujících ekonomickou perifernost na úrovni obcí.

8 PŘÍPADOVÁ STUDIE – BROUMOVSKÝ VÝBĚŽEK

8.1 Metoda výzkumu

K provedení vlastního kvalitativního šetření bylo přistoupeno především za účelem evaluace některých poznatků zjištěných během zpracování předkládané práce. Počáteční idea byla zaměřit se na jeden z výběžků a jeho pozici prozkoumat do hloubky. Zahrnutí všech zájmových území do výzkumu nebylo možné hned z několika důvodů. Všechny výběžky se nacházejí ve velké vzdálenosti od Brna, která s sebou nese zvýšené časové, finanční a organizační nároky na provádění šetření. Navíc vzhledem k omezenému rozsahu práce by bylo reálné takový výzkum provést jen velmi povrchně, jeho výsledky by tak v zásadě nemohly přinést nic nového. Jako lokalita realizace výzkumu byl tedy vybrán pouze Broumovský výběžek. Region se na škále perifernosti prezentované v předchozí kapitole nachází na čtvrtém místě, jeho pozice tak ještě není extrémně periferní, proto je možné se domnívat, že řada závěrů vyplývajících z uskutečněného šetření reprezentuje i situaci v ostatních pohraničních výběžcích.

Cílovou skupinou výzkumu se stali studenti třetího a čtvrtého ročníku vyššího stupně gymnázia v Broumově, tedy mladí lidé, rodičí se intelligence ale zároveň potenciální emigranti z regionu, který jinak stabilně vykazuje silné depopulační tendence. Broumovské gymnázium je jedinou střední školou působící v regionu a je současně jediným školským zařízením gymnaziálního typu v širším okolí (nejbližší gymnázia se nacházejí v Náchodě, Úpici a Trutnově). Má tak nezpochybnitelně pozitivní vliv na stabilizaci nastupující generace v regionu, která má v budoucnu představovat jeho hlavní lidský kapitál. Vybraný vzorek studentů představovalo celkem osm mladých mužů a jedna žena.

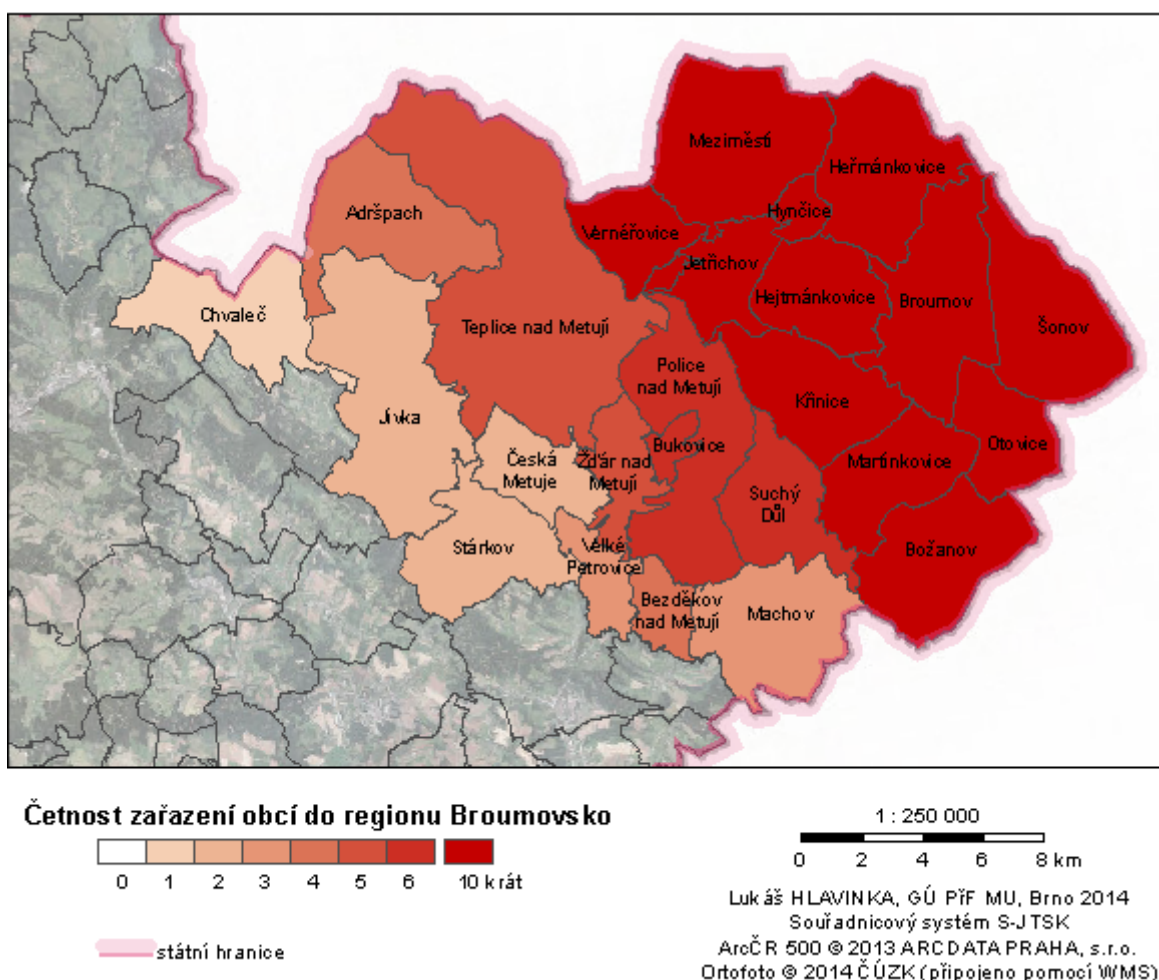
Myšlenka realizovat empirické šetření skrze výuku zeměpisu na Gymnáziu Broumov vyústila ve výběr metody tzv. skupinového interview (nebo též focus group). Tento kvalitativní výzkumný postup je aplikován hlavně v sociálních vědách. Jeho výsledky jsou produktem diskuze mezi účastníky skupiny, kteří na sebe reagují a vzájemně se doplňují. Sám výzkumník je v pozici pouhého moderátora. Blíže k použité metodě viz např. Hendl (2012a, s. 183–184).

Skupinové interview se uskutečnilo v rámci 90minutového maturitního semináře ze zeměpisu dne 16. dubna 2014. Studentům bylo nejprve ve stručnosti prezentováno výzkumné téma této závěrečné práce. Poté bylo postupně a vždy s krátkým úvodem představeno pět tematických okruhů, kterých se měla diskuze týkat. Bohužel reflexe účastníků nebyla vždy natolik dynamická, aby byl každý okruh uspokojivě vyčerpán. Přesto se s částečnými intervencemi moderátora podařilo získat velmi zajímavé informace. Do diskuze moderátor v případě potřeby vstupoval s předem připravenými otázkami anketárního typu. Ty však nikdy nepřevážily. Výsledné hodnocení šetření velmi obohatily také komentáře přítomného vyučujícího RNDr. Aleše Prchala.

8.2 Shrnutí hlavních výsledků

Ještě před započítáním samotného interview byli jeho účastníci (včetně vyučujícího) požádáni, aby zákresem do mapy podle vlastního uvážení vymezili Broumovský výběžek. Jelikož ze tří stran je region zřetelně ohraničen česko-polskou státní hranicí, předmětem zjišťování byl jeho rozsah směrem do vnitrozemí.

Z přiloženého obr. 20 lze vysledovat poměrně různorodé subjektivní chápání Broumovska. Přesto v podstatě došlo k potvrzení touto prací přijímaného prostorového vymezení (viz příl. 2). Stejných 12 obcí do svého subjektivně vnímaného regionu zahrnuje všech deset respondentů. V případě čtyř respondentů je tento výčet obcí konečný. Je tedy zřejmé, že přírodní bariéra Broumovských stěn sehrává v mentalitě místních obyvatel stále určitou roli. Zbylých šest dotazovaných svůj region rozšířilo i mimo Broumovskou kotlinu. Četnost zahrnutí obcí nacházejících se západně od Broumovských stěn však skokově klesá. Těsnou nadpoloviční většinou je k Broumovsku přiřazována Police nad Metují s přilehlými obcemi Bukovice a Suchý Důl, polovina zúčastněných uvažuje ještě obce Teplice nad Metují a Žďár nad Metují. Četnost zahrnutí obcí nacházejících se západně od Broumovských stěn však skokově klesá. Těsnou nadpoloviční většinou je k Broumovsku přiřazována Police nad Metují s přilehlými obcemi Bukovice a Suchý Důl, polovina zúčastněných uvažuje ještě obce Teplice nad Metují a Žďár nad Metují.

Obr. 20: Četnost zařazení obcí do regionu Broumovsko účastníky skupinového interview
Zdroj: vlastní šetření 2014

Vlastní skupinové interview bylo zahájeno tematickým okruhem „Základní charakteristika Broumovska“. Studenti měli nejprve za úkol uvést slovo nebo slovní spojení, které se jim jako první vybaví ve spojení s jejich regionem. Postupně a v různých podobách tak zazněla slova či sousloví Sudety, Romové, kotlina, krásná příroda, zima a konec světa. V návaznosti na to se měli pokusit vyjádřit jeho polohu. Zde se studenti často omezovali na prosté konstatování pozice regionu v rámci územně správního členění ČR. Ze zajímavějších subjektivních názorů lze zmínit extrémně okrajovou polohu nebo názor, že jde o výběžek mezi Krkonošemi a Orlickými horami.

V rámci druhého zkoumaného okruhu nazvaného „Historické mezníky vývoje“ byli mladí respondenti dotazováni na historické události, které podle jejich úsudku nejvýrazněji utvářely současný obraz regionu. Z období středověku to byl dle jejich výpovědí jednak příchod mnišského řádu benediktinů a dále vnější německá kolonizace. Poměrně pozitivní bylo zjištění, že si někteří účastníci uvědomovali, že hranice dnes svírající území Broumovské kotliny vznikla již v době tereziánské. Správné reakce vzbudila také otázka, kdy žilo v Broumovském výběžku nejvíce obyvatel (před druhou světovou válkou). Povalečný vývoj regionu studenti spojují převážně s odsunem Němců, který znamenal opuštění statků, absolutní vylidnění regionu a nutnost dosídlování. Respondenti mají až na jednu výjimku představu o tom, odkud pochází jejich rodina. Zmiňovány byly lokality relativně blízké (Stárvov, Stará Paka) i vzdálenější (Šumpersko, Novojičínsko či Slovensko). Jediná respondentka ze skupiny potom uvedla, že její rodina patří ke zdejšími starousedlíkům.

Třetí okruh se zaměřoval na současnou situaci a vzbudil zřejmě největší ohlasy. Celá skupina se dokázala shodnout na tom, že Broumovský výběžek je populačně ztrátový. Na druhou stranu podle názoru studentů přibývá obyvatel příslušejících k romskému etniku, s nímž si spojují i sociální napětí²⁹.

Na základě informace RNDr. Aleše Prchala se na Broumovsko v poslední době přistěhovalo několik rodin z Nizozemska³⁰. Obsazují uvolněné usedlosti a ty si upravují na objekty druhého bydlení. Postupně se zde však některé rodiny usazují i na stálo. Podle poněkud svérázného názoru učitele je k tomu vede obava ze zvyšující se hladiny oceánů v důsledku globálního oteplování, která je hrozbou pro přímořské oblasti Nizozemska.

Důvody, proč odtud mladí lidé odcházejí, spatřují studenti hlavně v nedostatku pracovních příležitostí, rovněž možnosti kulturního a sportovního vyžití jsou zde velmi omezené a ke všemu je odtud všude daleko. Návrhy opatření, jež by měla celkovou depopulaci zastavit, respondenti směřují do poměrně tradičních oblastí, jakými jsou

---

²⁹ Můžeme se tak dostat do kontrastu s příspěvkem Štětky (2011), který cituje názor generálního ředitele textilního podniku Veba Josefa Nováka, podle něhož je etnický a sociální konflikt v regionu díky relativně nízké nezaměstnanosti jen latentní.

³⁰ Tuto skutečnost dokládají např. Fialová, Kadlecová a Nožičková (2011), podle kterých patří Broumovsko spolu s Podkrkonoším a jižními Čechami mezi nejvyhledávanější regiony Nizozemců v Česku.

podpora cestovního ruchu, zkvalitnění dopravní infrastruktury či zvýšení počtu pracovních míst. Život v regionu by se na základě jejich názoru dal zatraktivnit také dostavbou chybějícího multifunkčního sportovního zařízení. Sami studenti svůj budoucí život s Broumovskem nespojují. V sedmi případech se sem po studiu již vrátit nechtějí. Dva dotazovaní by se sice rádi vrátili, ale obávají se, že zde neseženou práci. To je také hlavní push faktor, který nutí k emigraci z regionu v podstatě všechny účastníky interview.

Dle osobního sdělení RNDr. Aleše Prchala působí na odliv obyvatel ještě upadající školství. Ve většině obcí proběhla vlna rušení mateřských a základních škol. Úplně základní školy se udržely pouze v Broumově, Meziměstí a Martínkovicích. Rovněž nabídka středoškolského vzdělání se v regionu podstatně zúžila. Z původních tří středních škol v Broumově přežilo pouze gymnázium a i toto zařízení v současné době bojuje s nedostatkem studentů. Další budoucnost gymnázia není podle kantora lhostejná ani představitelům textilního podniku VEBA. Ti na základě dohody se školou usilují o to, aby se každoročně vytvořila skupina dvou až tří maturantů orientujících se na vysokoškolské obory, jejichž absolventy firma potřebuje. Uvědomují si totiž, že vysokoškolsky vzdělané odborníky je do regionu obtížné přilákat, chtějí tak využít místního potenciálu.

Situace na lokálním trhu práce je obecně hodnocena negativně a převládá názor, že je horší než v jiných oblastech Česka. Tento prezentovaný názor vzbuzuje otázku, jak by byla hodnocena nezaměstnanost v dalších zájmových regionech, protože míra nezaměstnanosti dosahovala na Broumovsku v průměru roku 2011 hodnoty 9,8 % (viz tab. 9), což je v rámci vyčleněné skupiny pohraničních výběžků ještě velmi dobrý výsledek.

Pozice VEBY jako dominantního zaměstnavatele v Broumovském výběžku je v názorech studentů hluboce zakořeněná. Na výzvu, aby se přihlásili ti, jejichž blízcí příbuzní jsou zaměstnáni v tomto podniku, přesto zareagovalo neočekávaně málo zúčastněných (pouze dva). Na druhou stranu si celá skupina uvědomovala klíčový význam firmy pro region. Měla rovněž poměrně přesnou představu o tom, kolik lidí firma zaměstnává. Odhady se pohybovaly v intervalu mezi 1 000 a 1 500 zaměstnanci, přičemž aktuální údaj poskytnutý Zdeňkem Kousalem, vedoucím odboru personalistiky společnosti VEBA, textilní závody a.s., hovoří o 1 250 zaměstnancích³¹ (e-mailová korespondence ze dne 28. 4. 2014). V této části diskuze dospěla k otázce, co by se stalo, kdyby VEBA Broumovsko opustila. Studenti možná až přeceňovali její roli, když předjímalí nárůst nezaměstnanosti v regionu až na 60 %. Naopak relativně reálně zhodnotili další případné dopady v podobě okamžitého odlivu obyvatel nebo razantního nárůstu kriminality.

Předposlední tematický okruh, k němuž jsme se už zčásti dostali v předchozí pasáži, se týkal možných perspektiv rozvoje regionu. V souladu s očekáváním vidí účastníci největší potenciál v rozvoji cestovního ruchu. Region podle nich disponuje řadou turistických atraktivit. Zmíněna byla pískovcová skalní města v CHKO Broumovsko, klášter

---

³¹ Z tohoto počtu je 950 osob zaměstnáno v obou broumovských závodech (třetí je v Polici nad Metují). Podnik tak může mít i více než 15% podíl na celkové zaměstnanosti obyvatel regionu.

benediktinů v Broumově, soubor barokních sakrálních staveb v okolních obcích či pivovar v Broumově-Olivětině. Z turistické infrastruktury zde zřejmě nejvýrazněji postrádají stezky pro cyklisty a in-line bruslaře. Nutno podotknout, že myšlenka podpory cestovního ruchu jako stěžejního způsobu řešení zaostalosti regionů je již v současné době překonaná.

Na závěr skupinového interview byly diskutovány vztahy Broumovského výběžku k širšímu okolí. Z pohledu blízkých okresních měst je pro studenty nejatraktivnější Náchod. Cesty do Trutnova komplikuje především horší stav dopravní infrastruktury a méně časté spojení. Zahraniční soused je vnímán rozporuplně. Na jednu stranu jsou návštěvy Poláků pro Broumovsko ekonomickým přínosem, na stranu druhou je jejich přítomnost pro místní obyvatele mnohdy až obtěžující (např. na koupališti v Meziměstí, které je častým cílem jejich návštěv). Podle zkušeností respondentů našla řada polských občanů na Broumovsku také stálé zaměstnání. Vezmeme-li to z opačného konce, tak Čechů pracujících za hranicí je podle reakcí velmi málo. Většina zúčastněných studentů zamíří do Polska maximálně jedenkrát měsíčně. Účelem jejich cest jsou obvykle nákupy nebo např. návštěva krytého bazénu, protože toto zařízení v regionu chybí. Životní úroveň na polské straně hranice je hodnocena jako nižší než na české, a to soudě podle celkového vzhledu sídel.

9 ZÁVĚR

Z celé diplomové práce vyplývá značná širší stanoveného výzkumného problému týkajícího se vztahů českých pohraničních výběžků k širšímu územnímu systému. Pochopení takovýchto vztahů však může být klíčem k zajištění trvale udržitelného rozvoje těchto specifických regionů. Faktorů ovlivňujících míru úspěšnosti výběžků existuje celá řada. Státní hranice přestává být v kontextu integrující se Evropy chápána jako bariéra limitující rozvojový potenciál pohraničních území, přestože bariérový efekt hranice nikdy nezmizí docela. V této práci jsme se tak poměrně odklonili od zkoumání vlivu hranice a větší pozornost jsme věnovali především hodnocení endogennímu potenciálu zájmových území a jejich zapojení do sídelního systému. Zde použité metody geografického výzkumu jsou však jen zlomkem možných uchopení problému. Smyslem práce bylo mimo jiné poukázat na to, že o regionech českých pohraničních výběžků je třeba více uvažovat jako o samostatných jednotkách.

V teoretické rovině je možné pohraniční výběžky definovat jako okrajovou část státního území hlouběji pronikající do území státu cizího. Jedná se zpravidla o pásovité územní útvary sevřené státní hranicí. V českém prostředí je výběžkům dále společná poloha za prstencem pohraničních pohoří, která dotváří jejich celkovou izolovanost od těžiště českého systému osídlení. Pohraniční výběžky jsou dědictvím komplikovaného vývoje českého státu, avšak jejich podoba zůstává ve větší míře zachována již minimálně dvě století. Poslední výrazné teritoriální změny formující oblasti výběžků se totiž udály na počátku 19. století, kdy získal svůj konečný tvar Ašský výběžek. Stejně jako větší část českého pohraničí byly i výběžky postiženy odsunem německých obyvatel po druhé světové válce. V průběhu dosídlování nebyly tyto regiony pro imigranty atraktivní a celkový depopulační trend přetrvává až do současnosti.

Z makropohledu se polohová atraktivita území jednotlivých výběžků zřetelně snižuje od západu k východu. V tomto směru roste jejich vzdálenost od regionu evropského sídelního jádra. Vezmeme-li v úvahu, že vzdušná vzdálenost nejzápadnějšího bodu Ašského výběžku od nejvýchodnějšího bodu Osoblažského výběžku činí v rovnoběžkovém směru přibližně 400 km, může být gradient změny polohové atraktivity skutečně značný. V západovýchodním směru je sestupný gradient patrný také u řady strukturních charakteristik výběžků.

Aktuální situace pohraničních výběžků je však mnohostranně podmíněna. Významný vliv má pozice v rámci sídelního systému, který je v geografickém prostoru poměrně inertní záležitostí. Nejlepším způsobem, jak stručně shrnout zjištěné poznatky, bude vydat se po jednotlivých zájmových regionech, a to, ostatně jak bylo v celé práci zvykem, ve směru od západu na východ.

Ašsko těží z těsného kontaktu s vyspělejšími regiony Německa. Území je pevně zasazeno do relativně urbanizovaného prostoru tvořeného soustavou měst střední velikosti (s 10 až 50 tisíci obyvateli – Aš, Cheb, Hof, Selb, Marktredwitz). Na české straně je

význam Aše jako mikroregionálního centra zeslabován blízkostí Chebu ležícího tzv. „u paty“ výběžku. Cheb tak zabraňuje rozšiřování vlivu Aše směrem do vnitrozemí. Vzájemná kooperace s německou stranou se zde projevuje v několika rovinách. Region je z hlediska polohy atraktivní pro podnikatele exportující do západní Evropy. Přítomnost významných zaměstnavatelů pak snižuje nezaměstnanost, která je jinak značně destabilizačním faktorem.

Šluknovsko je co do rozlohy největším výběžkem, situace v jeho jednotlivých částech je tak poměrně diferencovaná. Nachází se při jihozápadním okraji urbanizační osy směřující z liberecké aglomerace přes Žitavu (Zittau) a Budyšín (Bautzen) dále do Saska. Ekonomické aktivity (např. hlavní zaměstnavatelé) se proto soustřeďují spíše do východní části výběžku, které dominují funkčně kooperující mikroregionální střediska Rumburk a Varnsdorf. Západní cíp výběžku naopak může využít lepší dostupnosti do krajského města Ústí nad Labem a saské metropole Drážďan. Za problematické lze označit zařazení Šluknovska v rámci územněsprávního členění Česka. Na mezuregionální úrovni se výběžek vztahově podřizuje přímo Praze, z krajských měst je potom pro většinu obcí dostupnější Liberec než Ústí nad Labem.

Frýdlantsko se nachází při okraji libereckého metropolitního areálu, který je dominantním zdrojem polohové exponovanosti tohoto výběžku, přestože oba regiony odděluje výrazná komunikační bariéra v podobě Jizerských hor. S rozšiřující se sférou vlivu Liberce však klesá mikroregionální význam Frýdlantu. Pohraniční výběžek se tak vyznačuje vztahovou neuzavřeností a spolu s tím i značnou závislostí na jiném centru. To mu však na druhou významně vylepšuje skóre v případě řady socioekonomických ukazatelů.

S Broumovskem se dostáváme do druhé, hůře hodnocené poloviny předloženého žebříčku výběžků. Do problematiky tohoto regionu bylo proniknuto poněkud hlouběji, a to díky provedenému kvalitativnímu šetření. Leží již více stranou hlavních koncentračních prostorů, zvláště z české strany. Jeho prvořadým specifíkem je přítomnost textilní firmy VEBA, jednoznačně nejvýznamnějšího místního aktéra, a to nejen na trhu práce. Nezaměstnanost je zde hlavně zásluhou této společnosti na nižší úrovni, než je v pohraničních výbězcích běžné. I z tohoto důvodu Broumovsko možná zvenčí působí stabilizovaným dojmem. Zdejší mladou generací však není vnímáno jako místo, kde by bylo možné vést spokojený život.

Javornicko je orografickými bariérami značně izolováno od českého vnitrozemí a ani na lépe dostupné polské straně nelze hledat mnoho impulzů rozvoje. Značně periferní poloha v rámci sídelního systému posouvá město Javorník s necelými 3 tisíci obyvateli do pozice mikroregionálního střediska a blízký Jeseník se stává vztahově nejuzavřenějším hodnoceným mikroregionem. Zdejší prostředí je podnikatelsky neatraktivní, velké vzdálenosti zvyšují náklady a místní kupní síla je slabá. Relativně vysoká je tak zaměstnanost v agrárním sektoru a samozřejmě také nezaměstnanost.

Snad nebude příliš troufalé tvrdit, že Osoblažsko je obecně považováno za nezaostalejší oblast ČR. Soudit tak můžeme např. podle reportážních příspěvků, které se čas od času objevují v médiích³². Region si ze svého historického vývoje neodnesl žádnou průmyslovou základnu a zůstal výhradně zemědělsky orientován. Situaci nezlepšilo ani otevření hranic, které ho přiblížilo metropolitním oblastem Ostravska, potažmo Horního Slezska. Osoblažsko je periferní oblastí v pravém slova smyslu, protože se zde kumuluje řada příčin způsobujících celkovou sociální a ekonomickou depresi regionu. Vykazuje především velmi malý endogenní potenciál. Šance, že se zde v dohledné době podaří současný úpadek obrátit v prosperitu, jsou tak mizivé.

---

³² Namátkou lze zmínit např. dokumentární film Slezský ráj to na pohled (2007) či fotoreportáž zpravodajského serveru Aktuálně.cz (Langer 2011).

10 PŘEHLED LITERATURY A DALŠÍCH ZDROJŮ

Literatura

- ALPINI, Joan, 2003. De la naissance des territoires aux « queues de poêle » et autres écarts de forme. *Mappemonde*. Vol. 71, no. 3, s. 38–41. ISSN 1275-2975. Dostupné také z: <http://www.mgm.fr/PUB/Mappemonde/M303/Alpini.pdf>.
- BINEK, Jan et al., 2007. *Venkovský prostor a jeho oživení*. Brno: Georgetown. 137 s. ISBN 80-251-19-5.
- BLAŽEK, Jiří, 2001. Velké firmy a subjekty progresivního terciéru jako aktéři regionálního rozvoje v ČR. In: HAMPL, Martin, ed. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Univerzita Karlova, s. 227–249. ISBN 80-902686-6-8.
- BLAŽEK, Jiří a UHLÍŘ, David, 2011. *Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, implikace*. 2. přeprac. a rozš. vyd. Praha: Karolinum. 342 s. ISBN 978-80-246-1974-3.
- DOKOUPIL, Jaroslav, 2000. Teoretické přístupy k problematice pohraničí s aplikací v česko-bavorském prostoru. *Geografie – Sborník České geografické společnosti*. Roč. 105, č. 3, s. 10–18. ISSN 1212-0014.
- DOKOUPIL, Jaroslav, 2004. Hranice a hraniční efekt. In: JEŘÁBEK, Milan, DOKOUPIL, Jaroslav, HAVLÍČEK, Tomáš et al. *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování?*. Praha: Academia, s. 47–58. ISBN 80-200-1051-3.
- DRÁPELA, Emil, 2005. *Marginální oblasti a hodnocení jejich přínosu pro trvalou udržitelnost*. Brno. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav. Vedoucí práce Vladimír HERBER.
- DRÁPELA, Emil, 2010. *Marginální oblasti na území ČR a jejich vývoj v prostoru a čase*. Brno. Disertační práce. Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav. Vedoucí práce Vladimír HERBER.
- DŽUPINOVÁ, Eva et al., 2008. *Perifernost' a priestorová polarizácia na území Slovenska*. Bratislava: Geo-grafika, 186 s. ISBN 978-80-89317-06-6.
- FIALOVÁ, Dana, KADLECOVÁ, Veronika a NOŽIČKOVÁ, Veronika, 2011. Koncept timesharingu jako alternativa apartmánových rekreačních bytů a „holandských rekreačních vesnic“? *Czech Hospitality and Tourism Papers*. Roč. 7, č. 14, s. 55–67. ISSN 1801-1535.
- FIELD, Andy, 2009. *Discovery Statistics Using SPSS: and sex and drugs and rock 'n' roll*. 3rd ed. Los Angeles: SAGE. xxxiii, 821 s. ISBN 978-1-84787906-6.
- HALÁS, Marián, 2002. Hranica a prihraničný región v geografickom prostore (teoretické aspekty). *Geographia Slovaca*. Roč. 11, č. 18, s. 49–55. ISSN 1210-3519. Dostupné také z: <http://geography.upol.cz/soubory/lide/halas/clanky/Halas-GS.pdf>.

- HALÁS, Marián, 2005. *Cezhraničné väzby, cezhraničná spolupráca: na príklade slovenskočeského pohraničí s dôrazom na jeho slovenskú časť*. Bratislava: Univerzita Komenského. 152 s. ISBN 80-223-2054-4.
- HALÁS, Marián et al., 2008. Teoreticko-metodologické aspekty výskumu periférnych oblastí. In: DŽUPINOVÁ, Eva et al. *Perifernosť a priestorová polarizácia na území Slovenska*. Bratislava: Geo-grafika, s. 7–38. ISBN 978-80-89317-06-6.
- HALÁS, Marián et al., 2010. Delimitation of micro-regions in the Czech Republic by nodal relations. *Moravian Geographical Reports*. Vol. 18, no. 2, s. 16–22. ISSN 1210-8812. Dostupné také z: <http://geography.upol.cz/soubory/lide/halas/clanky/Halas,Kladivo,Simacek,Mintalova-MGR.pdf>.
- HAMPL, Martin, 2000. Pohraniční regiony České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace. *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, roč. 105, č. 3, s. 241–253. ISSN 1212-0014.
- HAMPL, Martin, 2005. *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Praha: Univerzita Karlova. 147 s. ISBN 80-86746-02-X.
- HAMPL, Martin, JEŽEK, Josef a KÜHNEL, Karel, 1978. *Sociálněgeografická rajonizace ČSR*. Praha: Čs. demografická společnost při ČSAV. 301 s.
- HAMPL, Martin, GARDAVSKÝ, Václav a KÜHNEL, Karel, 1987. *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Praha: Univerzita Karlova. 255 s.
- HANSON, Susan, 2004. The Context of Urban Travel. In: HANSON, Susan a GIULIANO, Genevieve, ed. *The Geography of Urban Transportation*. 3rd ed. New York: The Guilford Press, s. 3–29. ISBN 1-59385-055-7.
- HAVLÍČEK, Tomáš et al., 2005. Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periférních oblastí. In: NOVOTNÁ, Marie, ed. *Problémy periférních oblastí*. Praha: Univerzita Karlova, s. 6–24. ISBN 80-86561-21-6.
- HAVLÍČEK, Tomáš a CHORMÝ, Pavel, 2001. Příspěvek k teorii polarizovaného rozvoje území se zaměřením na periférní oblasti. *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, roč. 106, č. 1, s. 1–11. ISSN 1212-0014.
- HAVLÍČEK, Tomáš a MARADA, Miroslav, 2004. Územní diferenciace v Česku. In: JEŘÁBEK, Milan, DOKOUPIL, Jaroslav, HAVLÍČEK, Tomáš et al. *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování?*. Praha: Academia, s. 103–114. ISBN 80-200-1051-3.
- HAVRÁNEK, Bohuslav, 1989. *Slovník spisovného jazyka českého: VII. V-Y*. 2. vyd. Praha: Academia. 441 s.

- HEFFNER, Krystian, 1998. *Kluczowe problemy demograficzno osadniczne obszarów przygranicznych Polska-Czechy*. Opole: Państwowy instytut naukowy Instytut Śląski w Opolu. 144 s. ISBN 83-7126-109-8.
- HENDL, Jan, 2012a. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 3. vyd. Praha: Portál. 408 s. ISBN 978-80-262-0219-6.
- HENDL, Jan, 2012b. *Přehled statistických metod: analýza a metaanalýza dat*. 4. rozš. vyd. Praha: Portál. 736. s. ISBN 978-80-262-0200-4.
- HORŇÁK, Marcel et al., 2008. Indikátory vybraných aspektov periférnosti na Slovensku. In: DŽUPINOVÁ, Eva et al. *Perifernosť a priestorová polarizácia na území Slovenska*. Bratislava: Geo-grafika, s. 39–108. ISBN 978-80-89317-06-6.
- HOSPERS, Gert-Jan, 2003. Beyond the Blue Banana?: Structural Change in Europe's Geo-Economy. *Intereconomics: Review of European Economic Policy*. Vol. 38, no. 2, s. 76–85. ISSN 0020-5346. Dostupné také z: <http://www.intereconomics.eu/archive/year/2003/2/>.
- CHROMÝ, Pavel, 1999. Teoretický vstup do problematiky. In: JEŘÁBEK, Milan, ed. *Geografická analýza pohraničí České republiky*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, s. 16–30. Dostupné také z: http://studie.soc.cas.cz/upl/texty/files/139_99-11wptext.pdf.
- CHROMÝ, Pavel a JANČÁK, Vít, 2005. Periferní oblasti Česka jako jeden z pólů polarizovaného prostoru. *Životné prostredie*. Roč. 39, č. 2, s. 106–108. ISSN 0044-4863. Dostupné také z: http://147.213.211.222/sites/default/files/2005_2_106_108_chromy.pdf.
- ILLNER, Michal, 1988. K vyrovnávání podmínek života ve městě a na venkově. *Územní plánování a urbanismus*. Roč. 15, č. 2, s. 90–95.
- ILLNER, Michal, 1995. Územní aspekty politické a ekonomické transformace v České republice. In: *Území v procesu změn*. Praha: CeFReS. s. 13–28. ISBN 80-901759-5-3.
- JANÁK, Jan a HLEDÍKOVÁ Zdeňka, 1989. *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 519 s.
- JOHNSTON, Ronald John et al., ed., 2000. *The Dictionary of Human Geography*. 4th ed. Oxford: Blackwell. vii, 953 s. ISBN 0-631-20560-8.
- KASTNER, Quido, 1996. *Osídlování českého pohraničí od května 1945*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. 83 s. ISBN 80-85950-19-7.
- KUČERA, Jaroslav, 2005. „Žralok nebude nikdy tak silný“: československá zahraniční politika vůči Německu 1945–1948. 2. přeprac. a rozš. vyd. Praha: Agro. 200 s. ISBN 80-7203-648-3.

- KUCHYŇKA, Jan, 2008. *Geografická charakteristika vnitřní periferie*. Brno. Bakalářská práce. Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav. Vedoucí práce Ondřej MULÍČEK.
- KUCHYŇKA, Jan, 2010. *Geografický koncept periferie na příkladu České republiky*. Brno. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav. Vedoucí práce Ondřej MULÍČEK.
- LEIBENATH, Markus et al., 2007. *Grenzüberschreitende Raumentwicklung zwischen Deutschland und der Tschechischen Republik...* Bonn: Selbstverlag des Bundesamtes für Bauwesen und Raumordnung. 48 s. ISBN 978-3-87994-454-5. Dostupné také z: http://deposit.dnb.de/ep/netpub/49/41/14/985144149/_data_stat/gg/190907pu.pdf.
- LEIMGRUBER, Walter, 2004. *Between Global and Local: Marginality and Marginal Regions in the Context of Globalization and Deregulation*. Aldershot: Ashgate. 315 s. ISBN 0-7546-3155-9.
- MARADA, Miroslav, 2001. Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. *Geografie – sborník České geografické společnosti*. Roč. 106, č. 1, s. 12–25. ISSN 1212-0014.
- MARTÍNEZ, Oscar Jáquez, 1994. *Border people: life and society in the U.S.–Mexico borderlands*. Tuscon: The University of Arizona Press. 357 s. ISBN 978-0-8165-1414-4.
- MELZER, Miloš a SCHULZ, Jindřich, 1993. *Vlastivěda šumperského okresu*. Šumperk: Okresní vlastivědné muzeum. 585 s. ISBN 80-85083-02-7.
- MUSIL, Jiří, 1988. Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení. *Územní plánování a urbanismus*. Roč. 15, č. 2, s. 67–72.
- MUSIL, Jiří. a MÜLLER, Jan, 2008. *Vnitřní periferie České republiky, sociální soudržnost a sociální vyloučení*. Praha: CESES FSV UK. 53 s. ISSN 1801-1640.
- PILEČEK, Jan a JANČÁK, Vít, 2011. Theoretical and Methodological Aspects of the Identification and Delimitation of Peripheral Areas. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*. Roč. 46, č. 1, s. 43–52, ISSN 0300-5402.
- SLEZÁK, Lubomír, 1978. *Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno: Blok. 189 s.
- SLEZÁK, Lubomír, 2007. Pohraničí českých zemí na pokračování: Dosídlování v padesátých letech 20. století. *Acta Oeconomica Pragensia*. roč. 15, č. 7. ISSN 0572-3043.
- SOVINSKÝ, Jaroslav, 2005. *Státní hranice Československa a České republiky*. Praha: Všehrd. 310 s. ISBN 80-85305-42-9.
- SCHMIDT-SEIWERT, Volker, PORSCHE, Lars a SCHÖN, Peter, ed., 2006. *ESPON ATLAS: Mapping the structure of the European territory*. Bonn: Federal Office for

Building and Regional Planning. 88. s. Dostupné také z: http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Publications/ESPON2006Publications/ESPONAtlas/finalatlas_web.pdf.

ŠINDLER, Petr, 1986. *Základy politické geografie*. Ostrava: Pedagogická fakulta v Ostravě. 184 s.

ŠTĚTKA, Jan, 2011. České výběžky jako časované bomby. *Ekonom*. Roč. 55, č. 45, s. 43–47. ISSN 1210-0714.

TONEV, Petr, 2008. Regiony a regionalizace. In: TOUŠEK, Václav, KUNC, Josef, VYSTOUPIL, Jiří et al. *Ekonomická a sociální geografie*. Plzeň Aleš Čeněk, 2008, s. 371–397. ISBN 978-80-7380-114-4.

TRÁVNÍČEK, Dušan, 1984. *Přehled územního vývoje našeho státu*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Brně. 76 s.

VESELÝ, Robert et al., 2007. Rozvojové oblasti a osy v dokumentech územního rozvoje vybraných zemí střední Evropy. *Urbanismus a územní rozvoj – příloha č. 4*. Roč. 10, č. 5, s. 1–18. ISSN 1212-0855.

WAIŠOVÁ, Šárka et al., 2007. *Atlas mezinárodních vztahů: Prostor a politika po skončení druhé světové války*. Plzeň: Aleš Čeněk. 158 s. ISBN 978-80-7380-015-4.

ŽÁČEK, Rudolf, 2005. *Stručná historie států: Slezsko*. Praha: Libri. 214 s. ISBN 80-7277-245-7.

Elektronické zdroje

Google. *Mapy Google* [online]. ©2014 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <https://www.google.com/maps/preview>.

HORÁK, Jiří, 2002. *Prostorová analýza dat* [online]. ©2002. Poslední aktualizace 8. 12. 2002 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://gis.vsb.cz/pad/index.htm>.

LANGER, Jan, 2011. *Reportáž ze zdivočelé země: nejchudšího kraje Česka* [online]. Aktuálně.cz. ©1999–2014. Poslední aktualizace 10. 3. 2011 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://zpravy.aktualne.cz/domaci/reportaz-ze-zdivocele-zeme-nejchudsiho-kraje-ceska/r~i:gallery:19029/>.

Longman Dictionary of Contemporary English [online]. [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.ldoceonline.com/>.

Obce s rozšířenou působností 2011. *Ústav územního rozvoje* [online]. ©2001–2014. Poslední aktualizace 10. 12. 2012 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.uur.cz/default.asp?ID=4350>.

Panhandle. In: *Wikipedia: the free encyclopedia* [online]. Wikimedia Foundation. Last update 14. 1. 2014 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://en.wikipedia.org/wiki/Panhandle>.

Seznam.cz, a.s. *Mapy.cz* [online]. [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.mapy.cz/>.

SIC! Sustrain Implement Corridor: short factbook [online]. [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: http://www.landesentwicklung.sachsen.de/download/Landesentwicklung/SIC_ShortFactbook_en_060907.pdf.

Stručná historie. *Klášter Broumov* [online]. ©2011 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.klaster-broumov.cz/historie/benediktini/klater-broumov>.

Zdroje statistických dat

Bisnode Česká republika, a.s. *HBI: on-line databáze firem* [online]. [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.hbi.cz/index.php?Lang=cs>.

ČSÚ [Český statistický úřad]. *Databáze demografických údajů za obce ČR* [online]. ©2014 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: http://www.czso.cz/cz/obce_d/index.htm.

ČSÚ [Český statistický úřad]. *Demografická příručka 2012* [online]. ©2013. Poslední aktualizace 14. 3. 2014 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/p/4032-13>.

ČSÚ [Český statistický úřad]. *Dojíždka do zaměstnání a škol podle Sčítání lidu, domů a bytů 2011*. Karlovarský, Ústecký, Liberecký, Královéhradecký, Olomoucký a Moravskoslezský kraj [online]. ©2013. Poslední aktualizace 14. 3. 2014 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/home>.

ČSÚ [Český statistický úřad]. *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005* [online]. ©2007. Poslední aktualizace 12. 3. 2007 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/p/4128-04>.

ČSÚ [Český statistický úřad]. *Malý lexikon obcí České republiky 2013* [online]. ©2013. Poslední aktualizace 29. 12. 2013 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/p/1302-13>.

ČSÚ [Český statistický úřad]. *Sčítání lidu, domů a bytů 2011: definitivní výsledky* [online]. ©2009–2011. [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://vdb.czso.cz/sldbvo/#!stranka=podle-tematu&tu=30628&th=&v=&vo=null&vseuzemi=null&void=>.

ČSÚ [Český statistický úřad]. *Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001: dojíždka do zaměstnání a do škol*. Okresy Cheb, Děčín, Liberec, Náchod, Jeseník a Bruntál [CD-ROM]. Praha: Český statistický úřad, 2003.

ČSÚ [Český statistický úřad]. *Statistický lexikon obcí 2013* [online]. ©2013. Poslední aktualizace 13. 11. 2013 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/p/4116-13>.

Eurostat. *Statistics: regional economic accounts* [online]. Last update 29. 4. 2014 [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/regional_statistics/data/main_tables.

MPSV [Ministerstvo práce a sociálních věcí]. *Integrovaný portál MPSV: statistiky nezaměstnanosti z územního hlediska* [online]. [cit. 2014-04-30]. Dostupné z: <http://portal.mpsv.cz/sz/stat/nz/uzem>.

Statistický lexikon obcí v Republice československé: úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nař. II., Země česká. Praha: Orbis, 1934. xxiv, 613 s.

Statistický lexikon obcí v Republice československé: úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nař. II., Země moravskoslezská. Praha: Orbis, 1935. xxii, 210 s.

Zdroje prostorových dat

Digitální geografická databáze 1 : 500 000 ArcČR 500, v. 3.1 © 2013 ARCDATA PRAHA, s.r.o.

EuroGlobalMap: Pan-European Database at Small Scale, v. 4.1 © 2012 EuroGeographics.

Prohlížeč služba WMS – Ortofoto © ČÚZK [Český úřad zeměměřičský a katastrální]. Poslední aktualizace 25. 3. 2014.

Ostatní zdroje

Slezský ráj to na pohled, 2007 [dokumentární film]. Režie Marcel PETROV. Česko.

Zákon č. 314/2002 Sb., o stanovení obcí s pověřeným obecním úřadem a stanovení obcí s rozšířenou působností – příloha č. 1. In: *Sbírka zákonů*. 12. 7. 2002. Dostupné také z: <http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=314&r=2002>.

11 SEZNAM ZKRATEK

AŠ	Ašský výběžek
BR	Broumovský výběžek
ČR	Česká republika
ČSÚ	Český statistický úřad
EU	Evropská unie
FR	Frýdlantský výběžek
JV	Javornický výběžek
HDP	Hrubý domácí produkt
MPSV	Ministerstvo práce a sociálních věcí
NUTS	Nomenclature of Units for Territorial Statistics (Nomenklatura územních statistických jednotek)
ORP	Obec s rozšířenou působností
OS	Osoblažský výběžek
POÚ	Pověřený obecní úřad
RRV	Relativní regionální význam
SLDB	Sčítání lidí, domů a bytů
ŠL	Šluknovský výběžek
TEN-T	Trans-European Transport Networks (Transevropská dopravní síť)
WMS	Web Map Service (Webová mapová služba)

12 SEZNAM TABULEK

- Tab. 1: Základní údaje o výbězcích českého pohraničí (s. 13)
- Tab. 2: Národnostní složení obyvatelstva pohraničních výběžků k 1. 12. 1930 (s. 32)
- Tab. 3: Věková struktura obyvatelstva v pohraničních výbězcích k 26. 3. 2011 (s. 37)
- Tab. 4: Přeshraniční vyjížd'ka do zaměstnání z pohraničních výběžků k 26. 3. 2011 (s. 42)
- Tab. 5: Rozdíl v objemu meziobecní vyjížd'ky do zaměstnání a do škol v ČR mezi cenzy 2001 a 2011 (s. 54)
- Tab. 6: Základní hodnotící charakteristiky mikroregionů zasahujících na území pohraničních výběžků (s. 57)
- Tab. 7: Modelový příklad práce s daty o vyjížd'ce (s. 59)
- Tab. 8: Index vnější otevřenosti (I_{vo}) u mikroregionů na území pohraničních výběžků (s. 60)
- Tab. 9: Původní hodnoty indikátorů perifernosti zvolených pro klasifikaci (s. 63)
- Tab. 10: Hodnoty použitých indikátorů perifernosti po transformaci na T-skóre (s. 65)
- Tab. 11: Klasifikace výběžků z hlediska míry a převládající formy perifernosti (s. 65)

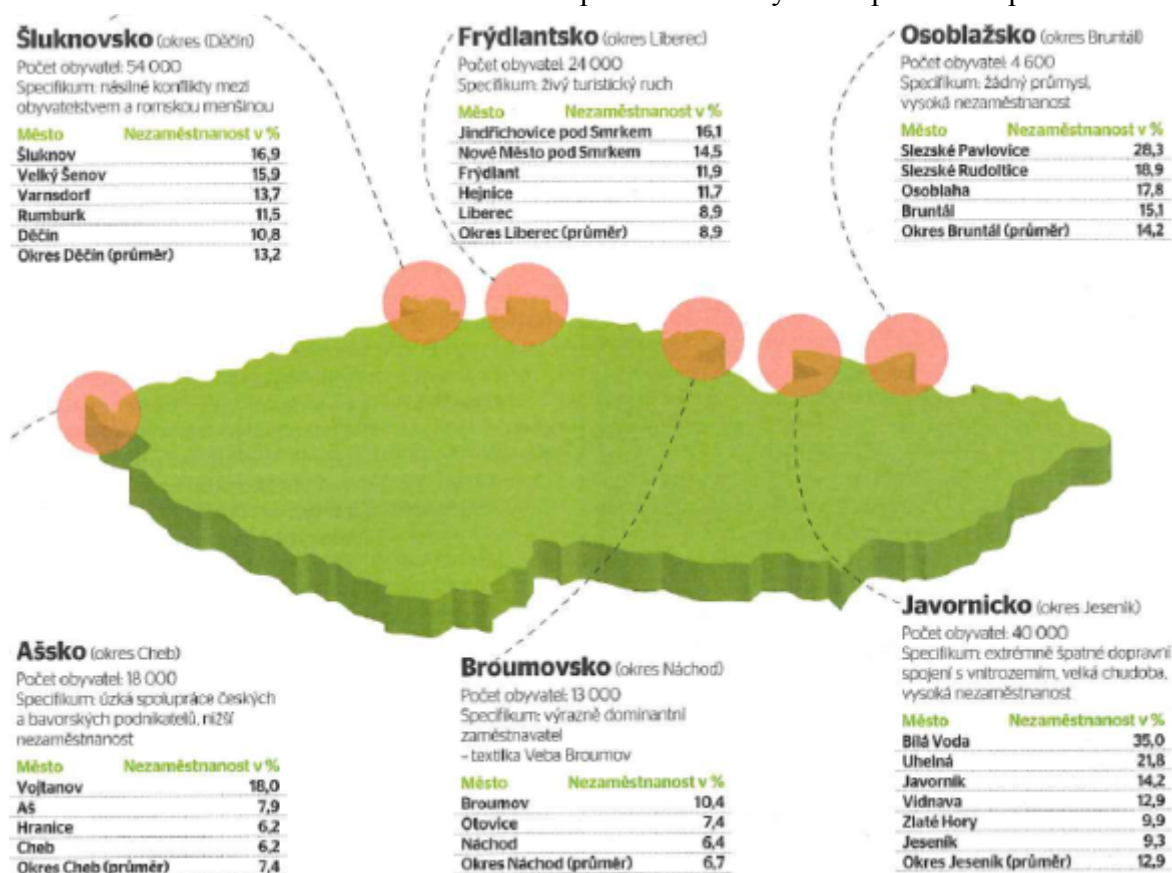
13 SEZNAM OBRÁZKŮ

- Obr. 1: Poloha zájmových pohraničních výběžků (s. 12)
- Obr. 2: Porovnání periferních území ČR vymezených v roce 1984 a 2005 (s. 17)
- Obr. 3: Hraniční efekty podle modelu fungování příhraničních vztahů (s. 19)
- Obr. 4: Vývojové typy pohraničních výběžků (s. 23)
- Obr. 5: Přehled základních tvarů státního území (s. 24)
- Obr. 6: Vývoj počtu obyvatel v pohraničních výběžcích v letech 1869–2011 (s. 31)
- Obr. 7: Odhad úrovně osídlení českými a slovenskými zemědělci v roce 1947 (s. 33)
- Obr. 8: Bazický index vývoje počtu obyvatel v pohraničních výběžcích v letech 1930–2011 (s. 34)
- Obr. 9: Pohyb obyvatelstva v pohraničních výběžcích v letech 2008–2012 (s. 35)
- Obr. 10: Struktura obyvatelstva staršího 15 let v pohraničních výběžcích podle nejvyššího ukončeného vzdělání (s. 37)
- Obr. 11: Zaměstnanost podle základních sektorů národního hospodářství k 26. 3. 2011 (s. 38)
- Obr. 12: Vývoj míry registrované nezaměstnanosti v pohraničních výběžcích v letech 2007–2011 (měsíční hodnoty) (s. 40)
- Obr. 13: Časová vzdálenost z obcí pohraničních výběžků do Prahy (s. 43)
- Obr. 14: Časová vzdálenost z obcí pohraničních výběžků do příslušného krajského města (s. 44)
- Obr. 15: Časová vzdálenost z obcí pohraničních výběžků do nejbližšího města s alespoň 20 tisíci obyvateli (s. 46)
- Obr. 16: Současné a potenciální jádrové zóny Evropy (s. 47)
- Obr. 17: Jádrové a periferní oblasti EU vymezené dle relativizovaného regionálního HDP a dostupnosti po silniční síti (s. 48)
- Obr. 18: Exponovanost dílčích lokalit prostoru Česka a jeho severních sousedů (s. 51)
- Obr. 19: Mikroregionální systém v oblastech pohraničních výběžků (s. 56)
- Obr. 20: Četnost zařazení obcí do regionu Broumovsko účastníky skupinového interview (s. 69)

14 SEZNAM PŘÍLOH

- Příl. 1: Charakteristika pohraničních výběžků podle časopisu Ekonom
- Příl. 2: Obce na území pohraničních výběžků
- Příl. 3: Správní členění oblastí pohraničních výběžků
- Příl. 4: Rakouská poloexkláva Kleinwalsertal s centrem Mittelberg
- Příl. 5: Hlavní zaměstnavatelé se sídlem na území pohraničních výběžků v roce 2013
- Příl. 6: Nezaměstnanost v obcích pohraničních výběžků k 31. 12. 2011

Příl. 1: Charakteristika pohraničních výběžků podle časopisu Ekonom

Zdroj: Štětka 2011

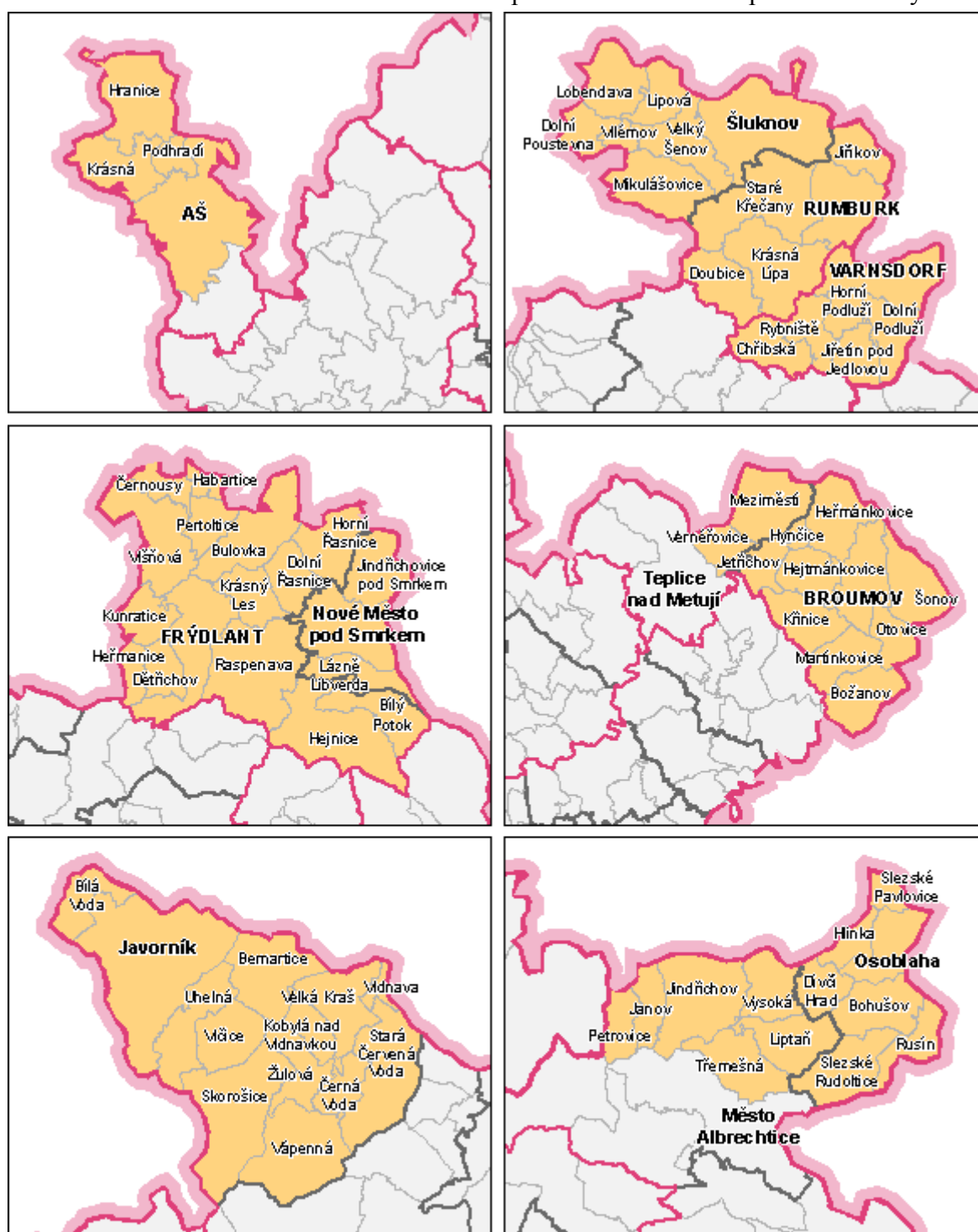
Příl. 2: Obce na území pohraničních výběžků

Výběžek	Počet obcí	Obce
Ašsko	4	Aš , Hranice, Krásná, Podhradí
Šluknovsko	18	Dolní Podluží, Dolní Poustevna , Doubice, Horní Podluží, Chřibská , Jiřetín pod Jedlovou, Jiříkov , Krásná Lípa , Lipová, Lobendava, Mikulášovice , Rumburk , Rybníště, Staré Křečany, Šluknov , Varnsdorf , Velký Šenov , Vilémov
Frýdlantsko	18	Bílý Potok, Bulovka, Černousy, Dětrichov, Dolní Řasnice, Frýdlant , Habartice, Hejnice , Heřmanice, Horní Řasnice, Jindřichovice pod Smrkem, Krásný Les, Kunratice, Lázně Libverda, Nové Město pod Smrkem , Pertoltice, Raspenava , Višňová
Broumovsko	12	Božanov, Broumov , Hejtmánkovice, Heřmánkovice, Hynčice, Jetřichov, Křinice, Martínkovice, Meziměstí , Otovice, Šonov, Verněřovice
Javornicko	13	Bernartice, Bílá Voda, Černá Voda, Javorník , Kobylá nad Vidnavkou, Skorošice, Stará Červená Voda, Uhelná, Vápenná, Velká Kraš, Vidnava , Vlčice, Žulová
Osoblažsko	13	Bohušov, Dívčí Hrad, Hlinka, Janov , Jindřichov, Liptaň, Osoblaha, Petrovice, Rusín, Slezské Pavlovice, Slezské Rudoltice, Třemešná, Vysoká

Pozn.: Tučným písmem jsou zvýrazněna města.

Zdroj: ČSÚ (Malý lexikon obcí 2013)

Příl. 3: Správní členění oblastí pohraničních výběžků

RUMBURK obec s rozšířenou působností (ORP)

Javorník obec s pověřeným obecním úřadem (POÚ)

 státní hranice	 obce pohraničních výběžků
 krajská hranice	 ostatní obce
 hranice správního obvodu ORP	
 hranice správního obvodu POÚ	
 hranice obce	

1 : 450 000
0 4 8 12 16 km

Lukáš HLAVINKA, GÚ Píř MU, Brno 2014
Souřadnicový systém S-JTSK
AroČR 500 © 2013 ARCDATA PRAHA, s.r.o.

Příl. 4: Rakouská poloexkláva Kleinwalsertal s centrem Mittelberg

Zdroj: Mapy Google 2014

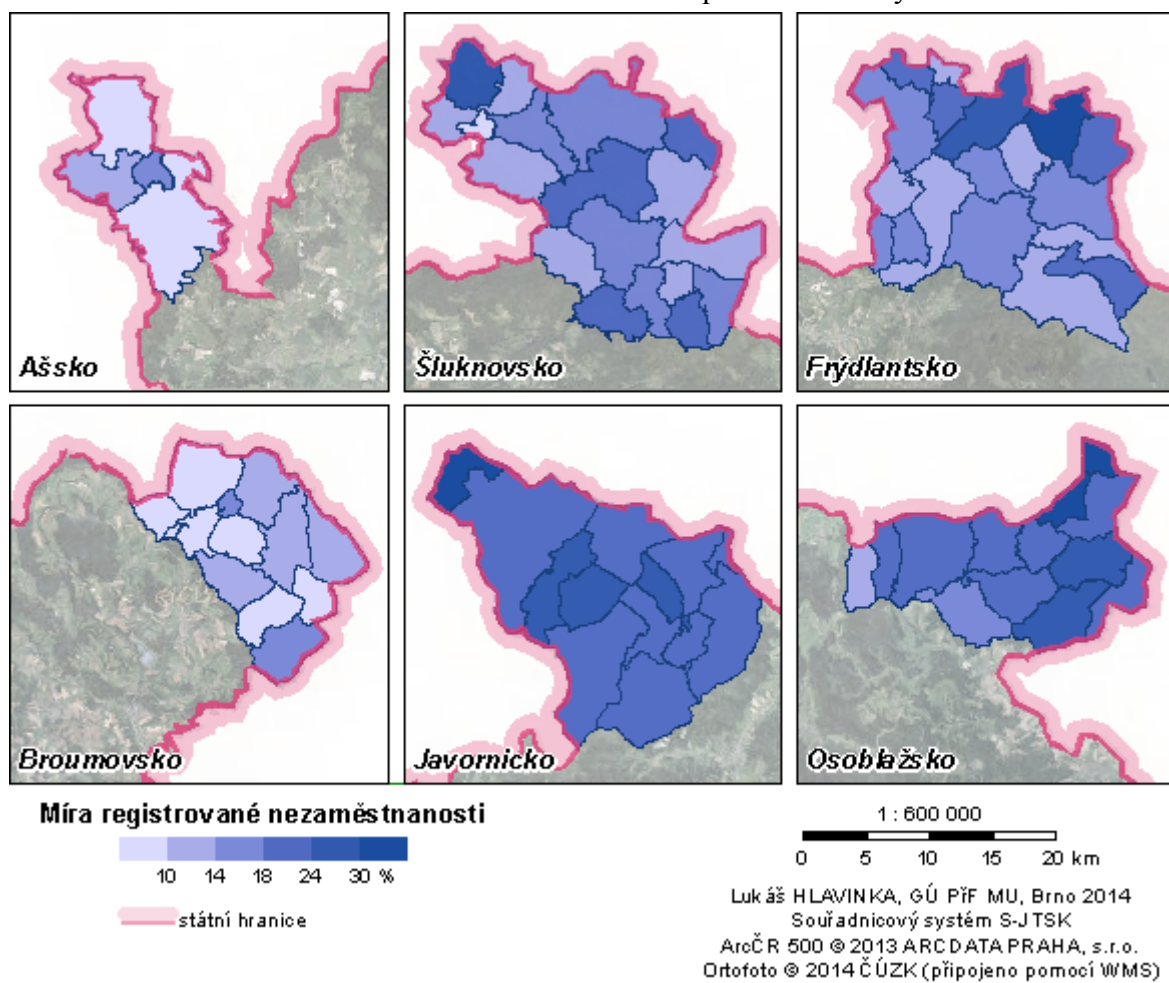
Příl. 5: Hlavní zaměstnavatelé se sídlem na území pohraničních výběžků v roce 2013

Výběžek	Společnost	Odvětví průmyslu	Sídlo	Počet zam.
Ašsko	GR electronic, spol. s r.o.	elektrotechnický	Hranice	500
	Slévárna HEUNISCH, a. s.	kovozpracující	Krásná	277
	Petainer Czech Holdings s.r.o.	chemický	Aš	200
Šluknovsko	Benteler Automotive Rumburk s.r.o.	strojírenský	Rumburk	680
	TOS VARNSDORF a.s.	strojírenský	Varnsdorf	560
	ABX, spol. s r.o.	elektrotechnický	Rumburk	330
Frýdlantsko	CiS SYSTEMS s.r.o.	strojírenský	Nové Město pod Smrkem	330
	NOVUS Česko s.r.o.	kovozpracující	Raspenava	229
	Nemocnice Frýdlant s. r. o.	zdravotnictví*	Frýdlant	203
Broumovsko	VEBA, textilní závody a.s.	textilní	Broumov	1 200
	Broumovské strojírní Hynčice a.s.	strojírenský	Hynčice	109
	Dřevoterm s.r.o.	dřevozpracující	Meziměstí	91
Javornicko	EKO - VIMAR ORLAŇSKI CZ, s.r.o.	kovozpracující	Javorník	200
	Psychiatrická nemocnice Marianny Oranžské	zdravotnictví*	Bílá Voda	100-199**
	STOMIX, spol. s r.o.	chemický	Skorošice	133
Osoblažsko	významnější zaměstnavatelé chybí			

Pozn.: * neprůmyslový zaměstnavatel ** údaj z Registru ekonomických subjektů ČSÚ

Zdroj: Ústav územního rozvoje 2011; HBI 2014

Příl. 6: Nezaměstnanost v obcích pohraničních výběžků k 31. 12. 2011

Zdroj: MPSV (Integrovaný portál 2014)